

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ πίστης τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου.

Μία συμβολὴ στὴν ἀγωγὴ καὶ τὴν ἐκπαίδευση
μὲ τὴν ἀριθμὸ τῶν λόγων τοῦ δσίου Πορφυρίου Καυσοκαλυβίτου

ΜΑΡΙΟΥ ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ - ΛΙΑΓΚΗ*

Πρόλογος

‘Ο Χριστὸς εἶναι ἡ χαρά, τὸ φῶς τὸ ἀληθινό, ἡ εὐτυχία... ‘Ο Χριστὸς εἶναι τὸ πᾶν. Αὐτὸς εἶναι ἡ ἀγάπη μας, αὐτὸς ὁ ἔρωτάς μας. Εἶναι ἔρωτας ἀναφαίρετος ὁ ἔρωτας τοῦ Χριστοῦ. Ἀπὸ κεῖ πηγάζει ἡ χαρά....

Αὐτὴ εἶναι ἡ θρησκεία μας. Ἐκεῖ πρέπει νὰ πᾶμε. ‘Ο Χριστὸς εἶναι ὁ Παράδεισος, παιδιά μου. Τί εἶναι Παράδεισος; ‘Ο Χριστὸς εἶναι. Ἀπὸ δῶ ἀρχίζει ὁ Παράδεισος. Εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο· ὅσοι ἐδῶ στὴ γῆ ζοῦν τὸν Χριστό, ζοῦν τὸν Παράδεισο. Ἔτσι εἶναι πού σας τὸ λέω. Εἶναι σωστό, ἀληθινὸ αὐτό, πιστεύψτε με! Ἔργο μας εἶναι νὰ προσπαθοῦμε νὰ βροῦμε ἔνα τρόπο νὰ μποῦμε μέσα στὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ. Δὲν εἶναι νὰ κάνεις τὰ τυπικά. Η οὐσία εἶναι νὰ εἴμαστε μαζὶ μὲ τὸν Χριστό. Νὰ ξυπνήσει ἡ ψυχὴ καὶ ν' ἀγαπήσει τὸν Χριστό, νὰ γίνει ἀγία. Νὰ ἐπιδοθεῖ στὸ θεῖο ἔρωτα. Ἔτσι θὰ μᾶς ἀγαπήσει κι Ἐκεῖνος. Θὰ εἶναι τότε ἡ χαρὰ ἀναφαίρετη. Αὐτὸ θέλει πιὸ πολὺ ὁ Χριστός, νὰ μᾶς γεμίζει ἀπὸ χαρά, διότι εἶναι ἡ πηγὴ τῆς χαρᾶς. Αὐτὴ ἡ χαρὰ εἶναι τὸ δῶρο τοῦ Χριστοῦ. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ χαρὰ θὰ γνωρίσουμε τὸν Χριστό. Δὲν μποροῦμε νὰ Τὸν γνωρίσουμε, ἀν Ἐκεῖνος δέ μας γνωρίσει. Πῶς τὸ λέει ὁ Δαβίδ: «Ἐάν μή Κύριος οἰκοδομήσῃ οἶκον, εἰς μάτην ἐκοπίσασαν οἱ οἰκοδομοῦντες· ἐάν μή Κύριος φυλάξῃ πόλιν, εἰς μάτην ἥγρύπνησεν ὁ φυλάσσων»¹.

Αὐτὰ ἡ ψυχή μας θέλει νὰ ἀποκτήσει. Ἀν προετοιμαστοῦμε ἀνάλογα, ἡ χάρις θὰ μᾶς τὰ δώσει².

* Ο Μάριος Κουκουνάρας - Λιάγκης εἶναι Λέκτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν.

1. Ψαλμ. 126,1.

2. ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Bίος καὶ Λόγοι*, Χανιά 2003.

‘Ο λόγος τοῦ ὁσίου Πορφυρίου περὶ θείου ἔρωτος προλογικὰ μᾶς μεταφέρει στὸν πυρήνα τοῦ θέματος, ποὺ εἶναι ἡ ἐξήγηση τοῦ πᾶς, πότε καὶ γιατί γεννιέται καὶ ἀναπτύσσεται ἡ θρησκευτικὴ πίστη στὸν ἄνθρωπο. Ἐπιστημονικὲς μελέτες καὶ ἔρευνες μᾶς βοηθοῦν νὰ εἰσχωρήσουμε πιὰ σὲ βάθος στὰ ἔσω τοῦ ἄνθρωπου, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπιρροὴ τῶν ἔξω καὶ νὰ δαμάσουμε λογικὰ τὴν ἀλήθεια ποὺ πηγάζει στὸν καθένα, ποὺ βιώνει εὐχαριστιακὰ τὸν Θεό. Σὲ μία τέτοια, ἐν Χριστῷ καὶ ἐν κοινωνίᾳ ζωὴ κάθε θεωρία καὶ ἀντίληψη τοῦ κόσμου ἀνακαινίζεται μέσα στὴν εὐχαριστιακὴ θεώρηση τοῦ κόσμου³. Ο ὁσιος Πορφύριος περιγράφει –ἀποκαλύπτοντας– τὶς δύο αὐτὲς διαδρομὲς προσέγγισης καθε θέματος τῆς ἄνθρωπινης ζωῆς. Βούληση καὶ λογικὴ ἀπὸ τὴ μία, ποὺ ὁδηγοῦν στὴ γνώση, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, δωρεὰ τῆς χάρης τοῦ Θεοῦ.

Σὲ αὐτὴ τῇ συνάφεια θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ ἀναλύσουμε τὸ θέμα μας καταγράφοντας, ὅπωσδήποτε, διὰ τοῦ ἐπιστῆμες κομίζουν στὴ σύγχρονη σκέψη καὶ παραδόληλα νὰ διατείνουμε τὴ μεταμόρφωση τῶν πάντων ὑπὸ τὸ «Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, διὸ κόσμος οὐδὲν δύναται λαβεῖν, διὰ τοῦ θεωρεῖται αὐτό, οὐδὲ γινώσκει αὐτό»⁴, ὅπως ἔχει βιωθεῖ καὶ καταγραφεῖ στὴν ἀγιότητα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀν δὲν ἀκολουθήσουμε τὴν κατάφαση στὸν λόγο ὑπὸ τὸν Λόγον, θὰ περιοριστοῦμε εἴτε σὲ μία παρουσίαση τῆς μελέτης τῆς σύγχρονης ἐσωτερικότητας καὶ πνευματικότητας, ποὺ ἀφορᾶ ὅλες τὶς θρησκείες – καὶ τὸν Χριστιανισμὸ κατὰ τὸν π. Ἀλέξανδρο Σμέμαν, ὅταν «δὲν ὑπάρχει μία γνήσια κατανόηση τῆς Εὐχαριστίας»⁵, εἴτε στὴν ἰδεαλιστικὴ εἰδωλοποίηση τῆς ἀποξένωσης ἀπὸ τὸν κόσμο καταργώντας τὴν ὀλιστικὴ θεώρηση αὐτοῦ, κατὰ τὴν ὅποια «καμιὰ ἀπὸ τὶς οὐσιώδεις διαστάσεις τῆς δημιουργίας, οὔτε ὁ κόσμος, οὔτε ὁ ἄνθρωπος..., οὔτε ἡ ἴστορία, οὔτε ἡ ἐσχατολογία»⁶ δὲν παραβλέπονται⁷. Γιὰ αὐτὸ θὰ προχωρήσουμε συνδυάζοντας καὶ δίχως νὰ συγχέουμε τὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη μὲ τὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία μὲ σκοπὸ νὰ ἐκφραστεῖ ἡ σχέση τοῦ Λόγου μὲ τὴν ἐκφραση τοῦ λόγου στὴν ἐπιστήμη ἐπιχειρώντας ἔτσι μία ὀλιστικὴ ἄνθρωποκεντρικὴ θεώρηση τῆς ὄντολογίας καὶ γνωσιολογίας⁸. Πιὸ ἀπλά, θὰ παρουσιάσουμε ὅλες

3. ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ Κ., *Τὸ ἥθος τῆς ἐλευθερίας*, Ἀθήνα 1997, σ. 22.

4. *Iω. 14,17.*

5. Βλ. ΣΜΕΜΑΝ Α., *Ημερολόγιο*, μτφρ. Ι. Ροηλίδης, Ἀθήνα 2002, σ. 516.

6. Βλ. ὄπ.π., σ. 138.

7. ΣΤΑΜΟΥΛΗ Χ., *Ἄσκηση αὐτοσυνειδησίας*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 75 κ.εξ.

8. ΝΗΣΙΩΤΗ Ν., *Φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ φιλοσοφικὴ θεολογία*. *Σκέψεις* ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς θεώσεως τῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ συστηματικῇ θεολογίᾳ, Ἀθήνα 1965, σ. 46.

τίς ἀπόψεις γιὰ τὸ θέμα μας, ὅχι ἀποδεχόμενοι ἡ ἀπορρίπτοντας ὅ,τι εἶναι συμφέρον ἡ τὸ ἀντίθετο, ἀλλὰ εὐρισκόμενοι σὲ διάλογο, ὅπως οἱ πατέρες, θεολόγοι ἀπὸ ὅλη τὴν οἰκουμένη καὶ ἡ καινὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ἔχουν δεῖξει. «Οὐδὲν τῆς γνώσεως ἐστὶ τιμιώτερον· ἡ γάρ γνῶσις φῶς τῆς ψυχῆς· τό ἔμπαλιν ἡ ἄγνοια σκότος»⁹. Ἀρωγός μας ἔνα μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ δούλου Πορφύριου (1906-1991), ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν καταγραφὴ σημειώσεων καὶ ἡχογραφήσεων δύο μοναχῶν τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Χρυσοπηγῆς Χανίων. “Οτι δόσιος δὲν δημοσιοποίησε σχεδόν κανένα γραπτὸ κείμενο καὶ ὅτι οἱ λόγοι του ἀποτελοῦν μαρτυρίες αὐτήκοων καὶ αὐτοπτῶν δὲν ἀντιμετωπίζεται στὸ παρόν, διότι, ὅπωσδήποτε, ἐγείρει φιλολογικὰ ζητήματα ἐρμηνείας καὶ ἀνάλυσης¹⁰.

1. Εἰσαγωγὴ

Διανύουμε ἥδη τὴ δεύτερη δεκαετία τῆς τρίτης χιλιετίας μετὰ Χριστόν. Δὲν εἶναι παράδοξο νὰ διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ὅ,τι ἵσχυε ἀμφισβητεῖται καὶ ἐπαναπροσδιορίζεται. Καὶ στὴ φράση «ὅ,τι ἵσχυε» δὲν περιλαμβάνονται μόνο πολλὰ ἀπὸ τὴν παράδοση, ποὺ ἔχουν ἥδη κριθεῖ στὴν ἐποχὴ τῆς νεωτερικότητας, ἀλλὰ καὶ σύγχρονες κατακτήσεις καὶ καταστάσεις, ποὺ ἔχουν περάσει σὲ φάση κριτικῆς, π.χ. ἡ νεωτερικὴ κατάκτηση τοῦ «ἐθνικοῦ κράτους». Παρόλο ποὺ στὴν πλειοψηφίᾳ τοῦ κόσμου ἡ παγκοσμιοποίηση κατέχει ἀρνητικὸ πρόσημο, ἐπειδὴ θεωρεῖται παράγοντας διαλυτικὸς καὶ ἀποπροσανατολιστικὸς γιὰ τὴν κοινωνικὴ συνοχὴ καὶ τὴν προσωπικὴ ὀλοκλήρωση, δὲν παύει ἀποδεδειγμένα νὰ ἐπηρεάζει τοὺς θεσμούς, ὅπως τοῦ Κράτους, τῆς Θρησκείας καὶ τῆς Ἐκπαίδευσης, ἀλλὰ καὶ τὴν ίδια τὴν ζωὴ γενικότερα.

Ὑπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, ἡ θρησκευτικὴ ἀνάπτυξη ἐνὸς νέου, σήμερα, ἐνῶ δὲν διαφέρει καθόλου κατὰ τὴ βιολογικὴ τῆς πορεία σὲ κάθε ἀνθρωπο, ἔχει πολὺ διαφορετικὰ χαρακτηριστικὰ στὴν πνευματικὴ τῆς πορεία ὅχι μόνο σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ καὶ σὲ σύγκριση τῶν σύγχρονων ἀνθρώπων μεταξύ τους. Παράγοντες, ὅπως ὁ τόπος, ἡ θρησκεία, τὸ ορθοῖς, οἱ κοινότητες, ἡ οἰκογένεια, τὸ κάθε ἀνθρώπινο πρόσωπο ἐπηρεάζουν δυναμικὰ τὴν ἀνάπτυξη

9. Βλ. ΙΩΑΝΝΗ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ Γνώσεως*, PG 94, 529A.

10. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Θ. Ν., “Ἐνας ἡσυχαστὴς τοῦ Ἅγιου Ὁρούς στὴν καρδιὰ τῆς πόλης: π. Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης, Σύναξη 117 / Ιανουάριος-Μάρτιος 2011, σσ. 50-67.

καὶ τὴν πορεία πρὸς τὴν ὄλοκλήρωση, ποὺ εἶναι μία συνεχῆς διαδικασία μὲ πολλὰ τέρματα καὶ ἀρχές. Ἡ σωματικὴ καὶ ψυχικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου θεωρεῖται ἔνα ἔργο πολύπλοκο καὶ ἀποτέλεσμα πολλῶν ἀλλαγῶν. Συνεχεῖς ἀλλαγές διαδέχονται ἡ μία τὴν ὅλην, ἐνῷ ἡ ψυχικὴ ἀνάπτυξη παρακολουθεῖ τὶς σωματικὲς ἀλλαγές, οἱ δόποις προηγοῦνται. Ἀλλωστε οἱ δεύτερες εἶναι πιὸ ἐμφανεῖς καὶ σαφεῖς ἀπὸ τὶς πρῶτες καὶ γιὰ αὐτὸ διαπιστώνονται πιὸ εὔκολα, π.χ. ἡ εἰσόδος τοῦ ἀνθρώπου στὴν περίοδο τῆς ἥβης – εἶναι φανερὴ γιατί τὸ σῶμα ἀλλάζει. Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη, δῆμως, εἶναι περισσότερο μιὰ ἐσωτερικὴ διαδικασία, ἡ δόποια δὲν διαπιστώνεται εὔκολα. Ἔτσι, εἶναι κατάδηλο ὅτι ἡ μελέτη τῆς θρησκευτικῆς ἀνάπτυξης καὶ πολὺ περισσότερο τῆς ἀνάπτυξης καὶ ἐξέλιξης τῆς θρησκευτικῆς πίστης, ἐφόσον δὲν περιορίζεται μόνο στὰ ἐξωτερικὰ καὶ τυπικὰ χαρακτηριστικά, π.χ. τὴ δήλωση κάποιου ὅτι εἶναι Χριστιανὸς 'Ορθόδοξος ἢ τὸν Ἐκκλησιασμό, δὲν εἶναι εὔκολο ἔργο γιὰ καμία ἐπιστήμη.

2. Ἡ πηγὴ καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης

Οἱ ἐπιστῆμες μελετοῦν τὴν πνευματικότητα ὡς στοιχεῖο τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ τὸν ὠθεῖ στὴν ἀναζήτηση τοῦ νοήματος στὴ ζωὴ ὑπερβαίνοντας τὸν ἑαυτό του καὶ ἔχοντας μία ὑπερβατολογικὴ θεώρηση τῆς ζωῆς¹¹. Ἡ θρησκευτικότητα πηγάζει ἀπὸ τὴ σύνδεση αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς πνευματικῆς ἀναζήτησης μὲ μία θρησκεία. Ἡ πνευματικότητα γιὰ ὅλους τελικὰ εἶναι ἀναγκαία συνθήκη τῆς θρησκευτικότητας, ἀλλὰ δὲν ἰσχύει τὸ ἀντίστροφο.

Στὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας ἡ θρησκευτικότητα ἀναφέρεται ὡς φαινόμενο, τὸ δόποι συγκροτεῖται ἀπὸ τὴν ἔμμεση σχέση θείου-ἀνθρώπινου, ποὺ ἔχει ἀφετηρία στὴν πίστη, ἡ δόποια κλιμακώνεται σὲ δόμολογία, θεολογία καὶ δόγμα, διατυπώνεται σὲ λατρεία (ἱερατεῖο, ναός, προσκύνημα, μονή, ἐορτή/νηστεία, τελετουργία/ύμνολογία κ.λπ.) καὶ κορυφώνεται στὴν ἡθική (νόμος, ἥθος κ.λπ.). Ἀκόμη, στὴ συνάφεια αὐτὴ περιγράφεται ἡ θρησκευτική-πνευματικότητα (ό δόρος θρησκευτικὴ χρησιμοποιεῖται ἐδὼ γιὰ τὴ διαφοροποίηση ἀπὸ τὴ γενικότερη ἐγγενῆ πνευματικότητα), ἡ δόποια συνίσταται ἀπὸ τὴ μυστικὴ ἄμεση σχέση (ἐμπειρία, βίωση, θεωρία, παράδοση, θεολογία) θείου-ἀνθρώπινου¹². Ἡ θρησκευτικὴ πίστη, πάλι, ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς θρησκευτικότητας καὶ ἔκφαν-

11. SOKOLOWSKI R., *Introduction to Phenomenology*, Cambridge 1999.

12. ΜΠΕΡΖΟΥ Μ., *Ψυχολογώντας τὴ θρησκεία*, Αθῆνα 2011, σ. 138.

σή της. Θὰ μπορούσαμε νὰ τὴ συνδυάσουμε μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῶν φαινομένων τῆς οὐσιαστικῆς θρησκευτικότητας καὶ ἔξωτερικῆς θρησκευτικότητας. Εἶναι σαφὲς δτὶ στὴ δεύτερη περίπτωση ὑπερτερεῖ ὁ τύπος καὶ ἡ προσοχὴ τοῦ ὑποκειμένου στὸν ἑαυτὸν ἐνῶ στὴν πρώτη ἐνεργεῖ ἡ πίστη στὴ θρησκεία, ποὺ ἀπαντᾶ στὰ ὑπαρξιακὰ ἔρωτήματά του γιὰ τὴ ζωὴ¹³.

2.1 Ψυχολογία

Γενικότερα ἡ γέννηση καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας τοῦ παιδιοῦ ἔξετάζονται ἀπὸ διάφορες ἐπιστήμες, ὅχι ἀνεξάρτητα. Ἡ ψυχολογία καὶ ἴδιαίτερα ἡ γνωστικὴ καὶ ἔξελικτικὴ ψυχολογία ἔχουν ἀναδείξει τὸ θέμα μὲ ἔρευνες καὶ μελέτες ποὺ μᾶς βοήθησαν νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὸν ἀναπτυσσόμενο ψυχικὸ ὄργανισμὸ καὶ τοὺς παραγόντες ποὺ ἐπιδοῦν καὶ προσδιορίζουν τὴν ἀνάπτυξη. Δὲν εἶναι μόνο οἱ ἔσωτεροι δυνάμεις ποὺ συνδέονται καὶ μὲ τὴν κληρονομικότητα καὶ συνοδεύουν τὸν ἀνθρωπὸ ἀπὸ τὴ σύλληψή του, ἀλλὰ καὶ οἱ ἔξωτεροι παραγόντες τοῦ περιβάλλοντος, φυσικοὶ καὶ κοινωνικοὶ ποὺ συνεισφέρουν κατὰ πολὺ. Τὸ θέμα, ποὺ ἀπασχολεῖ τοὺς ἐπιστήμονες, εἶναι βασικὰ μέχρι ποιὸ βαθμὸ τὸ ἔμφυτο ἢ τὸ ἐπίκτητο καθορίζουν τὴ συγκρότηση τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου¹⁴. Εἶναι σίγουρο δτὶ τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο ὡς ὅλον καὶ κάθε ἔκφρασή του, ὅπως ἡ θρησκευτικότητά του, δὲν νοεῖται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ κληρονομικά του ἐφόδια ἀλλὰ καὶ τὶς ἐπιρροές ἀπὸ τὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον. Ἡ παραδοχὴ αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μᾶς ὀδηγεῖ σὲ ἐκείνους τοὺς παραγόντες ποὺ διαδραματίζουν σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης, τοὺς κοινωνικοπολιτιστικούς, δηλαδή, παραγόντες, ὅπως εἶναι τὸ τοπικό, θρησκευτικό, οἰκογενειακό, σχολικὸ καὶ φιλικὸ περιβάλλον τοῦ καθένα.

Πρὸιν ἀπὸ ὅλα ὅμως, τὸ θέμα εἶναι ἀν ἡ ἀναζήτηση τοῦ θείου εἶναι φυσικὴ ροπὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πῶς συντελεῖται ἡ ἀνάπτυξη καὶ ἡ ἔξέλιξη τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος; Ἀνάλογα μὲ τὶς ἀπαντήσεις ποὺ δίνονται καθορίζεται καὶ ὁ βαθμὸς παρέμβασης τῆς γονεϊκῆς ἀγωγῆς καὶ κάθε ἀλλού εἴδους ἀγωγῆς καὶ ἐκπαίδευσης στὴν καλλιέργεια τῆς θρησκευτικότητας καὶ συγκεκριμένα τῆς πίστης. Γι' αὐτὸ μᾶς ἐνδιαφέρει ἀμεσα νὰ ἀναζητήσουμε τὶς θεωρίες ποὺ ἀπαντοῦν στὰ παραπάνω.

13. WEST W., *Psychotherapy and Spirituality: Crossing the line between therapy and religion*, London 2000, σ. 14. ALLPORT G. W. & ROSS J. M., Personal religious orientation and prejudice, *Journal of Personality and Social Psychology* 5/1967.

14. ΚΡΑΣΑΝΑΚΗ Γ., *Ψυχολογία παιδιοῦ καὶ ἔφηβου*, Ήράκλειο 2003, σσ. 77-79.

Στά «θρησκευτικά βιώματα» ότι Rudolf Otto (1869-1935) προσδίδει δυό χαρακτηριστικά πού έξηγούν τη σχέση του ἀνθρώπου μὲ τό «Ἄγιο», τά «μυστήρια» τοῦ τρόμου καὶ τῆς γοητείας καὶ τό «φρονικαιστικό» καὶ «σαγηνευτικό»¹⁵. Ο ἀνθρωπός συναισθάνεται τὸν Θεὸν ὡς κάτι ἀλλότριο, ὑπεροκόσμιο καὶ ὑπερέχον, ὡς ἔνα ἀπόσωπο μυστήριο. Καὶ γιὰ αὐτὸ τοῦ προκαλεῖ θαυμασμὸ καὶ κατάπληξη, γοητεία καὶ σαγήνη. Ἔνα τέτοιο μυστήριο ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ ἄλογο μέρος τῆς ψυχῆς, ποὺ ἔχει ὁ ἀνθρωπός ἀπὸ τὸν Θεό, τὴν ἀνότερη γνωστικὴ δύναμη νὰ αἰσθάνεται. Η θρησκευτικὴ ὅμηρος ἔναι ἀκριβῶς ἔνα ἔξεχωριστο «φυσικὸ συναίσθημα» γιὰ τὸν Otto ποὺ ἀποπειρᾶται νὰ γνωρίσει τό «Ἄγιο»¹⁶. Πρόκειται γιὰ τή «φυσικὴ γνῶση» τοῦ Πέτρου Δαμασκηνοῦ¹⁷, τὴ δημιουργικὴ πορεία στὴν αὐτογνωσία καὶ τὴν ἐσωτερικὴ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου «νὰ γνωρίζει» σύμφωνα καὶ μὲ τὸν Ἀριστοτέλη. Νὰ φτάνει στὴ γνώση τοῦ Θεοῦ ὡς «κατ’ εἰκόνα» ἐλεύθερο καὶ αὐτεξούσιο δημιουργημα, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀπ. Παῦλο (Γαλ. 5,1, Γαλ. 5,13, Ρωμ. 8, 15-17).

Η φυσικὴ κίνηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς νὰ ἀποκτήσει ἐλεύθερα γνώση Θεοῦ ὡς βασικὸ στάδιο τῆς πίστης γίνεται στὸν Χριστιανισμὸ ἐμπειρία καὶ ζωὴ¹⁸ καὶ στὶς ἐπιστῆμες θρησκεία. Γιὰ τὸν Paul Tillich (1886-1965) ἡ πίστη ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς θρησκείας, χωρὶς ὅμως νὰ ἰσχύει τὸ ἀντίστροφο¹⁹. Ή μὴ θρησκευτικότητα δὲν σημαίνει ἔλλειψη πίστης, ἀλλὰ προσανατολισμὸ τῶν προσωπικῶν ἀξιῶν κάποιων ἀνθρώπων, ποὺ γιὰ αὐτοὺς ἔχουν ὑψιστη καὶ μοναδικὴ σημασία («θεμελιώδης ἀναφορά» ἢ «ἔσχατη ἔγνοια») σὲ μὴ θρησκευτικὲς πηγές. Πρόκειται γιὰ τὴν προσωπικὴ ἐπιλογὴ τοῦ καθενὸς νὰ καθορίζει τὴ ζωὴ του καὶ νὰ δίνει νόημα στὶς πράξεις μὲ αὐτὲς τὶς ἀξίες ποὺ ἔχερονοῦν καὶ τὸν ἴδιο ἀκόμη. Εἶναι ἔνα ὑπαρξιακὸ θέμα, ποὺ καθορίζει τὸ εἶναι τοῦ ἀτόμου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο μιᾶς θρησκείας. Ἀποτελεῖ περισσότερο μία «θεμελιώδη ἀναφορά» ἢ «ἔσχατη ἔγνοια» τῆς ὑπαρξῆς του. Γεννιέται, βέβαια, τὸ ἐρώτημα ἀν ὁ ἀνθρωπός μπορεῖ νὰ δώσει ἀπαντήσεις στὶς ὑπαρξιακὲς ἀναζητήσεις ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ πλαισίου του καὶ τῶν θρησκειῶν ποὺ τὸ καθορίζουν²⁰.

15. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε., Ή φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Rudolf Otto, Θεολογία NH(2)/1987, σσ. 249-259.

16. ΜΑΚΡΑΚΗ Μ. Κ., Ψυχολογία τῆς θρησκείας, Ἀθήνα 1999. σσ. 89-93.

17. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Φιλοκαλία Γ': 7, 13-17.

18. SCHMEMANN A., Γιὰ νὰ ζήσει ὁ κόσμος, μτφρ. Λορεντζάτος Ζ. Ἀθήνα 2010[1964], σ. 28.

19. TILLICH P., Dynamics of faith, New York 1957.

20. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., Πίστη καὶ Χριστιανικὴ Ἀγωγή: ἡ θεωρία τῶν σταδίων ἀνάπτυξης τῆς πίστης τοῦ James W. Fowler, Ἀθήνα 2005, σσ. 48-53.

‘Η ψυχαναλυτική έρμηνεία τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος εἶναι ἡ πιὸ διαδεδομένη.’ Επιστήμονες, ὅπως ὁ Sigmund Freud (1856-1939), ο Alfred Adler (1870-1937) καὶ ο Carl Jung (1875-1961), ὑποστηρίζουν ὅ πρῶτος ὅτι ἡ θρησκεία στὸν ἀνθρώπο πηγάζει ἀπὸ τὴν ἔξιδανίκευση τῆς ἐνοτικώδους ἐρωτικῆς δύμῆς του, ἡ ὅποια μεταμορφώνεται σὲ θρησκευτικότητα καὶ ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ, ποὺ ὑποκαθιστᾶ τὸν ἴδανικὸ πατέρα, ὁ δεύτερος ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι σκοπὸς τοῦ κάθε ἀνθρώπου, ἀφοῦ ὅλοι προσπαθοῦν ἔξαιτίας τοῦ συναισθήματος τῆς μειονεξίας νὰ πραγματώσουν τὸ ἴδανικὸ στὴ ζωὴ τους, τὴν τελείωσή τους καὶ ὁ τρίτος ἔξηγεῖ τὴν πίστη στὸν Θεὸν ὡς τὴν ἐνοποίηση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ἀρχέτυπο συλλογικὸ ἀσυνείδητο, τὸ ὅποιο ἔξατομικεύει, γιὰ νὰ γίνει «Θεός-στόν-ἄνθρωπο»²¹.

‘Αντιλαμβανόμενος ὁ Erich Fromm (1900-1980) τὴν περιορισμένη ὄπτικὴ τῆς ψυχανάλυσης ἔρμήνευσε τὴ θρησκευτικὴ πίστη ὡς ἀναζήτηση ἐνὸς καταφύγιου, ποὺ ὑπηρετεῖ τὴν παιδικὴ ἐπιθυμία νὰ παραμείνει κανεὶς δεμένος μὲ προστατευτικὰ πρόσωπα.’ Ετοι, ἡ ὑποτάσσεται σὲ ἕνα ἔξουσιαστικὸ Θεὸν ἢ ἀναπτύσσει ἐσωτερικὰ τὴ δύναμή του θέτοντας τὴν ἀνθρώπινη δυνατότητα στὸ ἐπίκεντρο. Κατὰ τὸν Fromm ἡ δεύτερη, ἡ ἀνθρωπιστικὴ θρησκεία βρῆκε τὴν ἐκδήλωσή της στὸν μυστικισμό²².

‘Ο φιλόσοφος, φυσικὸς καὶ ψυχολόγος Jean Piaget (1896-1980) στηρίζομενος σὲ δικές του ἔρευνες ὑποστηρίζει ὅτι τὸ παιδὶ θεοποιεῖ τοὺς γονεῖς του δημιουργῶντας τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ γονεῖς του ὑπερέχουν, σὲ τέτοιο σημεῖο ποὺ νὰ τοὺς θεωρεῖ πανταχοῦ παρόντες, θεοὺς δηλαδή. Τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα οἰκοδομεῖται κονστρουκτιβιστικὰ ἀκριβῶς σὲ αὐτὴν τὴν πρώτη ἀντίληψη, ἡ ὅποια γεννᾶ τὸ συναίσθημα τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τοὺς μεγαλύτερους, ποὺ περικλείει συγχρόνως ἀγάπη καὶ φόβο. ‘Οσο μεγαλώνει τὸ παιδὶ ἢ ἀντίληψη αὐτὴ τίθεται ὑπὸ κριτικῆς.’ Άπο τὴν ἡλικία τῶν 6 ἀμφισβητεῖται, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κλονίζεται ωριξικὰ ἡ πίστη στὴν παντοδυναμία τῶν γονιῶν. ‘Οσο, ὅμως, μειώνεται ἡ ἐμπιστοσύνη του στοὺς γονεῖς, ἀρχίζει σταδιακὰ νὰ πιστεύει ὅτι μόνο ὁ Θεὸς εἶναι παντογνώστης καὶ παντοδύναμος.’ Ετοι, οἱ ἰδιότητες τῶν γονιῶν μεταβιβάζονται πλέον στὸν Θεό, τὸν ὅποιο ἀγαπᾷ καὶ φοβᾶται ὡς κάτι ὑπερφυσικὸ καὶ γιὰ αὐτὸ τὸν σέβεται²³. Βέβαια, γιὰ νὰ ἐπέλθει αὐτὴ ἢ ἀνάπτυξη πρέπει νὰ παρέμβει ἡ κατάλληλη θρησκευτικὴ ἀγωγή. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ρόλος

21. Βλ. Νησιώτη N. A., *Παραδόσεις ψυχολογίας τῆς θρησκείας*, Αθήνα (χ.χ.), σ. 81 & ἐπίσης βλ. ΜΑΚΡΑΚΗ M. K., *Ψυχολογία τῆς θρησκείας*, Αθήνα 1999, σ. 51-59.

22. FROMM E., *Ψυχανάλυση καὶ θρησκεία*, μτφρ. Α. Μακρίδη, Αθήνα 1974, σσ. 89-93.

23. PIAGET J., *The Child's conception of the world*, Maryland 2007[1923], σ. 389 κ.ξ.

τῆς οἰκογένειας, τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐκπαίδευσης εἶναι καθοριστικός, ἀλλὰ δχι ἀναγκαῖος. Ή τελευταία διαπίστωση θέτει ύπὸ ἀμφισβήτηση τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Piaget ὅτι τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα εἶναι ἐπίκτητο καὶ δχι ἐγγενές. Ὁ Ἐμμανουὴλ Περσελῆς ἀναρωτιέται «μήπως ἡ ἀπόδοση τῶν ἴδιοτήτων τῆς παντοδυναμίας, παντογνωσίας, πανταχοῦ παρουσίας κ.λπ. στὸν Θεό, ἀποτελεῖ γλωσσικὴ καὶ πολιτισμικὴ ἔκφραση τῆς ἐσωτερικῆς πεποίθησης τοῦ παιδιοῦ, τὴν ὅποια δανείζεται ἀπὸ τὸ λεξιλόγιο καὶ τὴν κοινωνική-θρησκευτικὴν συμπεριφορὰν τῶν ἐνηλίκων;»²⁴. Ἔτσι, νοηματοδοτεῖ τὴν ἀδυσώπητη ἀνάγκη του γιὰ πίστη, ποὺ στὴν περίοδο τῆς ἐφηβείας ἐντείνεται καὶ ἀναζητᾶ ἰσχυρὰ σημεῖα ἀναφορᾶς²⁵.

Στὸ μοντέλο γιὰ τὴ γνωστικὴ ἀνάπτυξη, ποὺ πρότεινε ὁ Piaget, στηρίζονται ἡ πολυδιαδεδομένη θεωρία τοῦ Lawrence Kohlberg καὶ ἡ ἐργασία τοῦ James Fowler γιὰ τὰ στάδια τῆς ἀνάπτυξης τῆς πίστης. Καὶ οἱ δυὸ ἔχουν ἐπηρεάσει παγκόσμια τὴν ἐκπαίδευση καὶ εἶναι χρήσιμες, γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε πῶς ἀναπτύσσεται ἡ πίστη στὸν νέο.

Γιὰ τὸν Kohlberg²⁶ ὑφίστανται στάδια ἡθικῆς ἀνάπτυξης (Πίν. 1), ποὺ διακρίνονται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ἡθικῆς κρίσης, στὸ ὅποιο ἔχει φτάσει ὁ κάθε ἄνθρωπος. Ἀπὸ τὴν ἡθικὴν τῆς τιμωρίας καὶ τῆς ὑπακοῆς τὸ παιδὶ περνᾶ στὸ στάδιο τοῦ πραγματιστικοῦ σχετικισμοῦ, στὸ ὅποιο ἐπικρατεῖ ἡ πράξη ποὺ πρωταρχικὰ ἵκανοποιεῖ τὴν προσωπικὴ ἀνάγκη του καὶ ἐνέχει τὴν ἀμοιβαιότητα τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ἀνταπόδοσης. Στὸ δεύτερο ἐπίπεδο πρωταγωνιστοῦν πλέον οἱ ἐτεροκαθορισμένες ἀξίες τῆς οἰκογένειας, τῆς κοινωνίας, τῆς πατρίδας στὶς ὅποιες τὸ παιδὶ τείνει νὰ ἀνταποκρίνεται. Ἔτσι, ἡ ἡθικὴ συμπεριφορὰ εἶναι αὐτὴ ποὺ ἱκανοποιεῖ τὸν περίγυρο καὶ ἐπιβραβεύεται, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρχει προσαρμογὴ σὲ στερεοτυπικὲς ἀντιλήψεις, οἱ ὅποιες στὴ συνέχεια ἔξελισσονται, στὸ στάδιο τῆς συμμόρφωσης στὸ νόμο καὶ στὴν τάξη, σὲ κανόνες, ποὺ διατηροῦν τὴν εὐρυθμίαν. Στὸ τρίτο ἐπίπεδο, πιά, ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νὰ διαχωρίζει ἀξίες καὶ ὀρχές, ποὺ γιὰ αὐτὸν εἶναι ἔγκυρες καὶ σημαντικὲς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἔξουσία καὶ τὶς ὅμιλες ποὺ τὶς ἐκπροσωποῦν, ἀλλὰ καὶ τὴ δι-

24. Βλ. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., Θεωρίες Θρησκευτικῆς ἀνάπτυξης καὶ Ἀγωγῆς, Ἀθήνα 2007, σ. 74.

25. ΚΡΙΣΤΕΒΑ Τ., Αὐτὴ ἡ ἀπίστευτη ἀνάγκη γιὰ πίστη, μτφρ. Τ. Κωνσταντίνου, Ἀθήνα 2011[2005].

26. KOHLBERG L., *Essay on moral development: Vol. 1. The Philosophy of moral development*, San Francisco 1981 & Τοῦ ἴδιου, *Essays on moral development: Vol.2 The psychology of moral development*, ὥπ.π. 1984.

κή του ταύτιση μὲ αὐτές. Άντιλαμβάνεται τὴν ἔννοια τῆς καθολικότητας στὶς ἡθικὲς ἀξίες καὶ ξεπερνᾶ τὴν κανονιστικὴ θεώρησή τους. Γιὰ παράδειγμα, οἱ ἐντολὲς καὶ οἱ κανόνες ἐρμηνεύονται σὲ καθολικὲς πανανθρώπινες ἀρχές, ὅπως αὐτὴ τῆς ἐλευθερίας, δικαιοσύνης κ.ἄ. Η ἀνάπτυξη αὐτὴ ἀκολουθεῖ τὰ στάδια τῆς γνωστικῆς ἀνάπτυξης, ἀλλὰ ἀποδεδειγμένα δὲν ἔχει ἡλικιακὰ ὅρια, ἀν καὶ ἡ φυσικὴ ἐξέλιξη ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴ γνωσιακή.

Στάδια Ἡθικῆς ἀνάπτυξης τοῦ Lawrence Kohlberg	
Πρῶτο ἐπίπεδο: Προσυμβατικό	'Από 4 ἔως 10 χρόνων περίπου
Τὰ παιδιὰ ἀνταποκρίνονται κυρίως στὸν πολιτισμικὸ ἔλεγχο, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν τιμωρία καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἴκανοποίηση.	
Πρῶτο στάδιο: Τιμωρία καὶ ὑπακοή. Δὲν ἔχουν ἡθικοὺς ἐνδοιασμοὺς καὶ ὑπακούουν στοὺς κανόνες, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν τιμωρία.	
Δεύτερο στάδιο: Ἀπλοϊκὸς συντελεστικὸς συμπεριφορισμός. Ὑπακούουν μόνο γιὰ τὸ δικό τους συμφέρον καὶ τὴ δικὴ τους ἴκανοποίηση. «Μὲ βοηθᾶς, σὲ βοηθάω»=ἀμοιβαιότητα.	
Δεύτερο ἐπίπεδο: Συμβατικὸ	'Από 10 ἔως 13 χρόνων
Τὰ παιδιὰ ἐπιθυμοῦν τὴν ἀποδοχὴν ἀπὸ τὰ ἄπομα καὶ τὴν κοινωνία. Συμμορφώνονται καὶ ὑποστηρίζουν ἐνεργὴ τοὺς κανόνες τῆς κοινωνίας.	
Τρίτο στάδιο: Ἀποδοχὴ τῶν ἄλλων. Ἐπιζητοῦν νὰ τοὺς ἀποκαλοῦν «τὸ καλὸ παιδί».	
Τέταρτο στάδιο: Σκεπτικὸ τοῦ νόμου. Τοὺς ἀπασχολεῖ ἡ ἐξουσία καὶ ἡ διατήρηση τῆς κοινωνικῆς τάξης. Πρέπει νὰ κάνουν τὸ καθῆκον, γιὰ νὰ εἶναι σωστοί.	
Τρίτο ἐπίπεδο: Μετασυμβατικὸ	13 χρόνων καὶ πάνω
Τὰ παιδιὰ διαμορφώνουν τὸν προσωπικὸ τους ἡθικὸ κώδικα, δὲν προσφεύγουν σὲ ἄλλους γιὰ ἡθικὲς ἀποφάσεις.	
Πέμπτο στάδιο: Ο νόμος δίνει ἀξία καὶ ἔννοια στὴν πράξη. Οἱ ἀξίες εἶναι αὐτὲς ποὺ ὑποστηρίζονται ἀπὸ νόμους, γιατὶ εἶναι ἀποδεκτὲς ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Μποροῦν νὰ ἀλλάξουν τὸν νόμο, ἀν συγκρούεται μὲ τὶς ἀνθρώπινες ἀνάγκες.	
Έκτο στάδιο: Η ἐνημερωμένη συνείδηση ὁρίζει τὸ σωστό. Ἐνεργοῦν βάσει τῶν δικῶν τους ἐσωτερικευμένων ἡθικῶν κριτηρίων γιὰ τὸ τί εἶναι σωστὸ καὶ τί λάθος. Δὲν κάνουν τὸ σωστὸ οὔτε ἀπὸ φόβο, οὔτε γιὰ νὰ εἶναι ἀρεστοί, οὔτε γιατὶ τὸ ἐπιβάλλει ὁ νόμος.	

Πίνακας 1

Δὲν λείπει ἡ κριτικὴ γιὰ τὰ στάδια Ἡθικῆς ἀνάπτυξης καὶ τὰ κλειστὰ ἡλικιακὰ πλαίσια, ποὺ παρουσιάζει, μέχρι τὴν ἐφηβεία. Η ἀγωγὴ ποὺ προσφέρουν οἱ γονεῖς φαίνεται νὰ παραβλέπεται, παρόλο ποὺ σχετίζεται ἀμεσα μὲ τὴν

ήθική ώριμανση τοῦ παιδιοῦ²⁷. Φαίνεται νὰ παραβλέπεται, ἐπίσης, ἡ ἐπιβεβαιωμένη τάση τῶν ἐφήβων, πολὺ περισσότερο στὴν περίοδο τῆς ἐφηβείας, νὰ νίοθετοῦν τὶς ἀξίες ποὺ οἱ γονεῖς τους ἐπιθυμοῦν νὰ τοὺς μεταδώσουν²⁸. Ἐπιπλέον, τὰ χρόνια ἐκπαίδευσης ἐνὸς προσώπου καθορίζουν τὴν ώριμότητά του, ἐνῷ καθοριστικὸς ρόλος παίζει τὸ σχολεῖο καὶ τὸ κοινωνικὸς πολιτισμικὸς πλαισιο, στὸ ὅποιο συντελεῖται ἡ ἀνάπτυξη²⁹. Δὲν εἶναι ἵδιος ὁ τρόπος ποὺ παρέχεται ἀγωγὴ στὸν νεαρὸν ἔφηβο στὴν Ἰνδία, μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Βραζιλία. Ἀκόμη δὲν λαμβάνουν ἵδια ἡθικὴ ἀγωγὴ καὶ ἐκπαίδευση στὶς χῶρες αὐτὲς τὰ κορίτσια μὲ τὰ ἀγόρια, τὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ στρώματα, οἱ σχολικὲς τάξεις³⁰. Τὸ σχολεῖο, ἐπιπλέον, ἔχει σημαντικὸς ρόλο, ὅχι μόνο μὲ τὰ Ἀναλυτικὰ Προγράμματα Σπουδῶν, τὰ γνωστικὰ ἀντικείμενα, τὸ πρόγραμμα καὶ τὸ παρα-πρόγραμμα, τὶς διδακτικὲς μεθόδους, ἀλλὰ ἔχει σημασία τὸ πλαισιο, ὁ τόπος, τὸ περιβάλλον, τὰ πρόσωπα, οἱ συμ-μαθητές, ὅλα αὐτὰ ποὺ δημιουργοῦν τὴν ἡθικὴ ἀτμόσφαιρα, ποὺ καὶ ὁ ἵδιος ὁ Kohlberg σημειώνει. Καταλήγουμε, ἔτσι, στὸν καίριο ρόλο τῆς παιδαγωγίας³¹. Πάντως, ἔχει σημασία ὅτι ὁ Kohlberg κατέληξε ὅτι «ἡ ἡθικὴ κρίση εἶναι ἀναγκαία ἀλλὰ μὴ ἐπαρκής συνθήκη γιὰ τὴ θρησκευτικὴ λογική (σκέψη), τουλάχιστον γιὰ τὰ ὑψηλότερα στάδια»³².

Ἄπὸ τὴν ἄλλη, γιὰ τὸν James Fowler ἡ θρησκευτικὴ νοηματοδότηση μᾶς πράξης τὴν κάνει ἡθικὴ καὶ ὅχι ἐπειδὴ εἶναι ἡ ἵδια ἡθική. Ὁπότε ἡ ἀνάπτυξη τῆς πίστης εἶναι αὐτὴ ποὺ εἶναι ἀναγκαία. Βέβαια, γιὰ τὸν Fowler, ποὺ ἔχει ὑπόψη του καὶ τὴ θεολογικὴ καὶ τὴν ψυχολογική-ἀναπτυξιακὴ παράμετρο³³, ἡ πίστη εἶναι ἔνας τρόπος κατανόησης, νοηματοδότησης καὶ ἐννοιολόγησης τῆς

27. WALKER L. J. & TAYLOR J. H., Family Interactions and the Development of Moral Reasoning, *Child Development* 62(2)/1999, σσ. 264-283.

28. BARNI D., RANIERI S., SCABINI E. & ROSNATI R., Value transmission in the family: do adolescents accept the values their parents want to transmit? *Journal of Moral Education* 40(1)/2011, σσ. 105-121.

29. BERK L. E., *Child Development* (9η ΕΚΔΟΣΗ), Boston MA 2013.

30. BEEM A. L., BRUGMAN D., HOST K. & TAVECCHIO L. C., Student's perception of school moral atmosphere: From moral culture to social competence. A generalizability study, *European Journal of Developmental Psychology* 1(2), σσ. 171-192.

31. ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ - ΛΙΑΓΚΗ Μ., 'Ο Θεός ὁ δικός μου, ὁ δικός σου. Πολιτισμός, Ἐκπαίδευση, Έπεργότητα. Αθίνα 2009, σσ. 159-167.

32. POWER C. & KOHLBERG L., *Religion, morality and ego development*, Στὸ C. Brusselmanns, W. A. Fowler, J. A. O'Donahue & A. Vergote, Towards moral and religious maturity, Morristown 1980, σσ. 343-373.

33. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., ὥπτ., σ. 330.

άνθρωπινης ζωής. Έπιπλέον, θεωρεῖ ότι άναπτύσσεται σταδιακά άκολουθώντας τὸν Piaget, άλλα καὶ τὴν ψυχοκοινωνικὴ θεωρία τοῦ Erik Erikson (1902-1994), ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ψυχικοῦ κόσμου σὲ συγκεκριμένο κοινωνικὸ καὶ πολιτισμικὸ κόσμο. Ο Erikson ἀνέλυσε τούς «κύκλους τῆς ζωῆς», ποὺ κάθε ἀνθρώπος περνᾷ καὶ κατὰ τοὺς ὅποιους μέσα ἀπὸ ψυχικὲς συγκρούσεις ἀναπτύσσεται ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ ταυτότητά του³⁴.

Ἐτσι, σύμφωνα μὲ τὸν Fowler³⁵, μέχρι τὴν ἐνηλικίωση ὁ ἀνθρώπος διατρέχει τὰ παρακάτω στάδια: Μηδενικό) Πρώιμη ἢ ἀδιαφοροποίητη πίστη (0-2 χρόνων). Τὸ παιδί ἀναπτύσσει στὸ περιβάλλον, ποὺ μεγαλώνει, συναισθήματα ἀσφάλειας καὶ ἐμπιστούνης, τὰ ὅποια θὰ γεννήσουν στὴν περίπτωση καλῆς ἀνατροφῆς ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸν κόσμο καὶ τὸ θεῖο ἢ ἀντίθετα δυσπιστία. Ὅταν πιὰ ἀναπτύσσεται ἡ σκέψη καὶ ἡ γλώσσα, διευκολύνεται καὶ ἡ χρήση τῶν συμβόλων στὴν ἐπικοινωνία. 1ο) Διαισθητική-προβολικὴ πίστη (3-7 χρόνων). Τὸ παιδί ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ θρησκεία καὶ ἡ ψυχή του ἐκτίθεται στὸ ἀσυνείδητο. Ἀντιλαμβάνεται μαγικὰ τὸ θεῖο καὶ μαθαίνει γιὰ αὐτὸ μέσω τῶν ἐμπειριῶν, τῶν ἴστοριῶν καὶ τῶν εἰκόνων τῶν ἀνθρώπων μὲ τοὺς ὅποιους ἔρχεται σὲ ἐπαφή, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ σχέση ποὺ ἔχει μὲ αὐτούς. 2ο) Μυθική-κυριολεκτικὴ πίστη (σχολικὴ ἥλικα μέχρι 12 χρόνων). Τὸ περιβάλλον διαδραματίζει σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῆς πίστης. Τὸ παιδί ἀναπτύσσει αἴσθημα ἐμπιστοσύνης στὸν κόσμο, τὴ δικαιοσύνη καὶ τὸ θεῖο, τὸ ὅποιο εἶναι σχεδὸν πάντα ἀνθρωπομορφικό. Τὰ σύμβολα καὶ οἱ μεταφορὲς τῆς θρησκευτικῆς γνώσης ἐκλαμβάνονται κυριολεκτικά. 3ο) Συνθετική-Συμβατικὴ πίστη (12 χρόνων-ἐνηλικίωση). Ο ἔφηβος συμμορφώνεται μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἔξουσία καὶ ἀναπτύσσει μία προσωπικὴ ταυτότητα. Οἱ τυχὸν συγκρούσεις τοῦ ἔαυτοῦ καὶ τῶν πεποιθήσεών του μὲ τὸ ἀνώτερο θεῖο καὶ τίς «ἀπαιτήσεις» του ἀκόμη ἀγνοοῦνται λόγω τοῦ φόβου τῶν συνεπειῶν τῆς ἀσυνέπειάς του. Ἐτσι, κατασκευάζει, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα θέματα, τὴν «ἰδεολογία» του γιὰ τὴν πίστη καὶ τὴ θρησκεία, ἡ ὅποια δὲν ἀμφισβητεῖται.

Τὰ ὑπόλοιπα στάδια τοῦ Fowler ἀναφέρονται στὶς ἐπόμενες ἥλικιακὲς δεκαετίες τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπειδή, ὅμως, θεωροῦμε ὅτι ὁ διαχωρισμὸς τῶν ἥλικιῶν δὲν ἀποδεικνύεται οὕτε ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ σύγχρονες ἔρευνες καταδεικνύ-

---

34. ERIKSON E., *Identity: Youth and Crisis*, New York London 1994[1968] & ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Childhood and Society*, New York London 1993[1950].

35. FOWLER J. W., *Stages of faith: The psychology of human development and the quest for meaning*, San Francisco 1981.

ουν ὅτι ἡ περίοδος τῆς ἐφηβείας μπορεῖ νὰ ἀρχίσει πιὸ νωρὶς ἢ νὰ ἐπεκταθεῖ κατὰ πολὺ, θεωροῦμε ὅτι ἡ περιγραφὴ καὶ τῶν ἐπόμενων σταδίων ἐπεξηγεῖ εὐστοχότερα τὴν ἀνάπτυξη καὶ ἔξελιξη τῆς πίστης καὶ μᾶς βοηθᾶ νὰ παρατηρήσουμε ἀποδοτικότερα τὰ ὑποκείμενα καὶ τὶς ὄμάδες, μὲ τὶς ὁποῖες ἀσχολούμαστε ὡς παιδαγωγοὶ εἴτε στὴν οἰκογένεια εἴτε στὸ σχολεῖο εἴτε στὴν Ἐκκλησία.

40) Ἐξαπομικευμένη-Ἀναστοχαστικὴ πίστη (περίπου 25-35). Ὁ ἀνθρώπος πιὰ ἀμφισβητεῖ τὴν προσωπικὴ του θέση ἀπέναντι στὸ θεῖο. Μὲ ἀγώνα καὶ ἀγωνία ἀναλαμβάνει τὴν προσωπικὴ εὐθύνη γιὰ τὴν πίστη του, ζώντας ἐσωτερικὲς συγκρούσεις καὶ δοκιμάζοντας ἀνάλογα στάσεις ἀπέναντι στὰ θρησκευτικὰ καθιδρύματα. Σὲ αὐτὸ τὸ στάδιο τὸ πρόσωπο ἀνοίγεται στὴν Ἐκκλησία καὶ ἀντιλαμβάνεται τὴν πολυπλοκότητα τῆς πίστης. Γιὰ τὸν Fowler εἶναι ἰδιαίτερα κρίσιμη ἡ μετάβαση σὲ μία πιὸ σοβαρὴ ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς καὶ τῶν εὐθυνῶν της ποὺ μπορεῖ νὰ δημιουργήσει ὑπερβολικὴ ἐμπιστοσύνη στὸν ἑαυτό, τὴ διάνοια καὶ νὰ γεννήσει ναρκισσισμό. Ὁ π. Βασίλειος Θεομόρ, δανειζόμενος ὅρους τοῦ Lacan, τονίζει ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ στάδιο μὲ μία ὑγιῆ θρησκευτικότητα καθίσταται σαφέστερη ἡ «διάκριση τοῦ ἰδεώδους τοῦ ἐγώ» ἀπό «τὸ ἰδανικὸ ἐγώ» ἔτσι ὥστε νὰ ἐνισχυθεῖ τὸ πρῶτο καὶ νὰ ἀτονήσει τὸ δεύτερο, διοχετεύοντας ἔτσι τὸ δυναμικὸ τοῦ ναρκισσισμοῦ στὴν ἐκπλήρωση ἰδανικῶν ἀγάπης καὶ αὐταπάροντος³⁶. 50) Συνενωτικὴ πίστη (πρώην μέση ἡλικία). Τὸ βαθύτερο ἐγώ τοῦ ἀνθρώπου ἐνσωματώνει λειτουργικὰ εἰκόνες, ἀφηγήσεις καὶ μύθους τοῦ κοινωνικοῦ ἀσυνείδητου, ὅσα ὑπάρχουν δηλαδὴ ὡς κληροδοτημένα χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὶς ὄμάδες ποὺ ἀνήκει (θρησκεία, ἔθνος, κοινωνικὸ στρῶμα) καὶ ἀποδέχεται, κάνοντας συνδέσεις, τὶς διαφορές μὲ τοὺς ἄλλους. Ἀπότοκα τῆς πίστης εἶναι αἰσθήματα ἀγάπης, θεραπευτικῆς προσέγγισης καὶ συγχώρησης (πρόκειται γιὰ τὴν αὐτοπραγμάτωση τοῦ Maslow³⁷ ποὺ ἐδῶ γίνεται «ὑπερβατικὴ αὐτοπραγμάτωση»³⁸ καὶ στὸν ὅσιο Πορφύριο ἀναφέρεται ὡς «νὰ εἴμαστε μαζὶ μὲ τὸν Χριστό») καὶ 60) Γενικευμένη πίστη (μέση ἡλικία-γῆρας). Ὁ φωτισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ στὸ Ἀπόλυτο καὶ σπάνια βιώνεται, γιατὶ τὰ πρόσωπα τοῦ σταδίου ἔχουν τὴν προϋπόθεση - ποὺ ἀναφέρει ὁ ὄσιος: «Ἄν προετοιμαστοῦμε ἀνάλογα, ἡ χάρις θὰ μᾶς τὰ δώσει»,

36. Βλ. ΘΕΡΜΟΥ π. Β., Ἐκκλησία καὶ Νέοι χωρὶς Ἀερόσακο, Ἀθήνα 2008, σσ. 23-24.

37. MASLOW A. H., *The Father reaches of human nature*, New York 1993, σσ. 40-51.

38. BL. HAMEL S., LECLERC G. & LAFRANCOIS R., A Psychological Outlook on the Concept of Transcendent Actualization, *International Journal for The Psychology of Religion* 13(1)/2003, σσ. 3-15.

δηλαδή, ὅλων τῶν προηγούμενων σταδίων καὶ τὴν ἀντίστοιχη κίνηση τοῦ Ἀπόλυτου πρὸς αὐτὰ ἔτσι διότι νὰ γίνονται χυριολεκτικὰ ἐνσάρκωση τοῦ πνεύματος. Τὸ στάδιο αὐτὸν εἶναι μᾶλλον ἔνα ἴδεατὸ στάδιο³⁹.

Παρόλες τὶς κριτικὲς ποὺ δέχεται⁴⁰, ἐμπειρικὲς ἔρευνες στὰ στάδια τοῦ Fowler εἶναι μέχρι σήμερα πολλές⁴¹ καὶ κάποιες ἀρκετὰ σημαντικές. Ὁ Gary Leak⁴² στὶς H.P.A. ἔχει ἐπινοήσει καὶ διερευνήσει μία παγκόσμια κλίμακα ἀνάπτυξης καὶ ὡρίμανσης τῆς πίστης μὲ σκοπὸ τὴν στατιστικὰ ἀσφαλῆ μέτρηση τῆς θρησκευτικότητας καὶ πίστης, σὲ σημεῖο μάλιστα ποὺ νὰ μετριοῦνται παράγοντες ὅπως ἡ εἰλικρίνεια στὴν πίστη κ.ἄ. Μὲ βάση αὐτή, ἡ κατακτημένη ταυτότητα (ἡ ὄριμη ἀνάπτυξη ταυτότητας) σχετίζεται θετικὰ μὲ τὴν ὄριμη θρησκευτικότητα καὶ ἀρνητικὰ μὲ τὴ μὴ ὑγιῆ θρησκευτικότητα⁴³. Σαφῶς, ὅπως εἶναι φυσικό, ὑπεισέρχονται παράγοντες ποὺ κρίνουν τὴν ἀξιοπιστία τέτοιων μετρήσεων, ἀλλὰ στὴν περίπτωση τοῦ Leak λαμβάνονται σοβαρὰ ὑπόψη καὶ γίνονται συνεχῶς ἀντικείμενα νέων ἔρευνῶν μὲ σκοπὸ τὴ βελτίωση⁴⁴. Τέλος, ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν γιὰ τὴν ἀγωγὴ τῶν νέων καὶ τὸν σχεδιασμὸ προγραμμάτων κατήχησης ἡ θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης τὰ συμπεράσματα ἔρευνας τοῦ Leak γιὰ τὴ σημαντικὴ σχέση μεταξὺ ταυτότητας καὶ διαφόρων πτυχῶν θρησκευτικότητας, ὅπως τῆς ἀνάπτυξης τῆς πίστης καὶ τῆς ὑγιοῦς ἡ τῆς παραθεωρημένης/ἀλλοτριωμένης θρησκευτικότητας⁴⁵. Πέραν αὐτῶν, τὰ στάδια τοῦ Fowler ἀποτέλεσαν τὶς τελευταῖες δεκαετίες βάση προβληματισμοῦ στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴν

39. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., *Πίστη καὶ Χριστιανικὴ Ἀγωγὴ: ἡ θεωρία τῶν σταδίων ἀνάπτυξης τῆς πίστης τοῦ James W. Fowler*, Αθήνα 2005, σ. 293.

40. COYLE A., Critical responses to Faith Development Theory: A useful agenda for change?, *Archive for the Psychology of Religion* 33(3)/2011-12, σσ. 281-298.

41. PARKER S., Research in Fowlers faith development theory: A review article, *Review of Religious Research* 51(3)/2010, σσ. 233-252.

42. LEAK G. K., LOUCKS A. A., & BOWLIN P., Development and initial validation of an objective measure of faith development, *The International Journal for the Psychology of Religion* 9(2)/1999, σσ. 105-124.

43. LEAK G. K., An Assessment of the Relationship Between Identity development, Faith development, and Religious Commitment, *Identity: An International Journal of Theory and Research* 9(3)/2009, σσ. 201-218.

44. LEAK G. K., Validation of the Faith Development Scale using longitudinal and cross-sectional designs, *Social Behavior and Personality* 31(6)/2003 & ΤΟΥ ΙΛΙΟΥ, Factorial Validity of the Faith Development Scale, *International Journal for the Psychology of Religion* 18(2)/2008.

45. LEAK G. K., An Assessment of the Relationship Between Identity development, Faith development, and Religious Commitment. *An International Journal of Theory and Research* 9(3)/2009, σσ. 201-218.

Παιδαγωγική τῆς Χριστιανικῆς Ἀγωγῆς καὶ τῆς Θρησκευτικῆς Ἐκπαίδευσης καὶ υἱοθετήθηκαν κατὰ βάση ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐπιστήμονες⁴⁶.

Σήμερα, πιά, καὶ μὲ κοινωνιολογικοὺς ὅρους, ἡ θεωρία τῆς ἀνάπτυξης τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης, ἡ ὅποια ἀντιμετωπίζεται ως σταδιακὴ διαδικασία στὴ ζωὴ κάθε προσώπου, διίσταται ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς θρησκευτικῆς μεταστροφῆς. Στὴν πρώτη ἡ θρησκευτικότητα καὶ ἡ πίστη, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἀναπτύσσονται σταδιακὰ καὶ ποικίλοι παράγοντες ἐπεμβαίνουν καὶ τὶς καθορίζουν, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ καθένας νὰ διαμορφώνει ἀνάλογα τὶς θρησκευτικὲς συμπεριφορὲς καὶ τὴ θρησκευτικὴ ταυτότητά του⁴⁷. Στὴ θεωρία τῆς μεταστροφῆς ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ θρησκευτικότητα ἀποτελεῖ συνήθως ἀντίδραση στὰ δυνατὰ καὶ στρεσογόνα αἰσθήματα ποὺ προκαλεῖ μία οιζικὴ ἀλλαγὴ στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου⁴⁸, ὅπως τὸ δραματικὸ γεγονός τοῦ θανάτου ἀγαπημένου προσώπου ἡ κάποιο ἰστορικὸ γεγονός⁴⁹. Η ἀλλαγὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ προκαλέσει τὴ διαμόρφωση μᾶς, ἐντελῶς, νέας θρησκευτικῆς ταυτότητας τοῦ προσώπου⁵⁰.

Στὴν περόπτωση, πάλι, τῶν σταδίων τῆς ἀναπτυξιακῆς ψυχολογίας ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ πίστης συνδέεται μὲ τὴν αὐτονομία καὶ τὴν ἀφηρημένη σκέψη καὶ, ὅπωσδήποτε, φαίνεται νὰ μήν ἀφορᾶ γιὰ αὐτὸ τὴν περίοδο τῆς πρώτης ἐφηβείας. Υποστηρίζεται, μάλιστα, ὅτι καθὼς ὑφίσταται πλέ-

46. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., ὅπ.π., ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Χ., Διδακτικὴ τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν, Θεσσαλονίκη 1996. ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι. Β., Διδακτικὴ τῶν θρησκευτικῶν, Θεσσαλονίκη 1995 & ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Διδακτικὴ τῶν Θρησκευτικῶν στὴν Πρωτοβάθμια καὶ Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 73. ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Β., Νέες Τεχνολογίες & Θρησκευτικὴ Ἀγωγή, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 43. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ ΠΤΠΕ, Ἡθικὴ καὶ Θρησκευτικὴ Ἀνάπτυξη καὶ Ἀγωγὴ τοῦ παιδιοῦ, Ρέθυμνο 2004.

47. DESMOND S. A., KRISTOPHER H. M. & KIKUCKI G., Religious development. How (and why) does religiosity change from adolescence to young adulthood? *Sociological Perspectives* 53(2)/2010, σσ. 247-270.

48. REGNERUS M. D. & UECKER J. E., Finding faith, losing faith: The prevalence and context of religious transformations during adolescence, *Review of Religious Research* 47(3)/2006, σσ. 217-237.

49. MCINTOSH D. N., SILVER R. C. & WOTMAN C. B., Religion's role in adjustment to a negative life event: Coping with the loss of a child, *Journal of Personality and Social Psychology* 65(4)/1993, σσ. 812-821; AI A. L., TICE T.N., PETERSON C. & HUANG, B. Prayers, spiritual support, and positive attitudes in coping with the September 11 national crisis, *Journal of Personality* 73(2)/2005, σσ. 763-792.

50. SNOW D. A. & MACHOLEK R., The sociology of conversion, *American Sociological Review* 60(1), σσ. 84-105.

ον καθυστέρηση στήν ένηλικωση καὶ παράταση τῆς ἐφηβείας⁵¹ ἡ καλλιέργεια τῆς θρησκευτικότητας συμβαίνει κυρίως στήν ἡλικία τῶν 18 μὲ 25, κατὰ τὴν δόπια οἱ περισσότεροι ἀνθρώποι ἐρευνοῦν τὰ θρησκευτικά τους ἐρωτήματα⁵². Τὴν ἴδια ὥρα γνωρίζουμε ὅτι ἡ θρησκευτικότητα τῆς ὥριμης ἐφηβείας καὶ τῆς ἔνηλικης περιόδου ἔξαρταται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κάθε προσώπου στήν παιδικὴ καὶ ἐφηβικὴ (πρό-, πρώτη καὶ μεσαία) ἡλικία, στήν ὁποίᾳ φαίνεται νὰ συντελεῖ ἡ θρησκευτικότητα καὶ ἡ πίστη⁵³.

Στὸν ἀντίποδα τῶν ψυχαναλυτικῶν θεωριῶν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς θρησκευτικῆς πίστης οἱ θιασῶτες τῆς θεωρίας τοῦ συμπεριφορισμοῦ (στηρίζεται στήν ἀντικειμενικὴ παρατήρηση τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δόπια ἐρμηνεύεται ὡς μία μιօρφὴ ἀντίδρασης σὲ ἔνα ἐρέθισμα⁵⁴) διατυπώνουν τὴ δική τους πρόταση μὲ ἀντίστοιχες ἐπιδράσεις στήν ἀγωγή⁵⁵. Γιὰ αὐτοὺς κάθε θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ εἶναι ἀποτέλεσμα λεκτικῶν ἡ κοινωνικῶν καὶ φυσικῶν ἐρεθισμάτων (ναοί, θρησκευτικὰ στοιχεῖα στὸν περιβάλλοντα χῶρο, βιβλία, γονεῖς, ἵερεῖς, ἡ φύση κ.ἄ.)⁵⁶. Ἡ θρησκεία γιὰ τὸν B.F. Skinner χρησιμοποιεῖ, ἀπὸ τὴ μία, τὸν φόρο γιὰ νὰ ἐλέγχει τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη προάγει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου, στοιχεῖα ποὺ γιὰ αὐτὸν εἶναι ἐνοχλητικὰ καὶ ἀντιεπιστημονικά⁵⁷. Τὴν ὑπεραπλουστευμένη αὐτὴ ἐρμηνεία τῆς θρησκευτικότητας τὴν ἐμπλούτισε ὁ H.

---

51. ARNETT J. J., Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties, *American Psychologist* 55(5)/2000, σσ. 469-480. ARNETT J. J., *Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties*, New York 2004.

52. GOOREN H., *Religious conversion and disaffiliation*, New York 2010.

53. McCULLOUGH M. E., ENDERS C. K., BRION S. L. & JAIN A. R., The varieties of religious development in adulthood: A longitudinal investigation of religion and rational choice, *Journal of Personality and Social Psychology* 89(1)/2005, σσ. 78-89. HEAVEN P. C. & CIARROCCHI J., Personality and religious values among adolescents: A three-wave longitudinal analysis, *British Journal of Personality* 98(4)/2007, σσ. 681-694. WINK P., CICIOILLA L., DILLON M. & TRACY A., Religiousness, spiritual seeking, and personality: Findings from a longitudinal study, *Journal of Personality* 75(5)/2007, σσ. 1051-1070.

54. PAVLOV I., *Selected works*, Moscow 1955; SKINNER B., *Περὶ Συμπεριφορισμοῦ*, μτφρ. P. Μέλλον & E. Τσούκαρης, Ἀθῆνα 2013.

55. ΒΑΡΕΛΗ Θ., Συμπεριφοριστικὴ θεώρηση τῆς θρησκευτικότητας, Ἐπιστῆμες τῆς Ἀγωγῆς (2-3)/2001.

56. FULLER R., *Psychology and Religion: Classical theorists and contemporary developments*, Maryland 2007. THOULES H., *An Introduction to the Psychology of the Religion*, London 1971.

57. ELIAS J., *Psychology and Religious Education*, Florida 1983.

Newton Malony⁵⁸ θέτοντας τὸν παράγοντα ἄτομο καθοριστικὸ στὴ σχέση ἐρεθίσματος-ἀντίδρασης μεταξὺ ακλήσης ἀπὸ τὸν Θεὸν καὶ ἀπάντησης τοῦ ἀτόμου. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας ἀναπτύχθηκαν μέθοδοι ἐκπαίδευσης στὴν προσχολικὴ ἀγωγὴ⁵⁹, ποὺ στηρίζονται στὴν παραπάνω θεωρία, ἐνῶ προτάθηκαν μοντέλα «αὐτο-κατευθυνόμενης μάθησης»⁶⁰ ποὺ δημιουργοῦν στὸ παιδί τὸ ἐρέθισμα νὰ ἀναπτύξει τὴν πίστη του, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἐνίσχυσης ἀπὸ τὸν δάσκαλο ἢ τὸν καπηλητή. Οἱ μέθοδοι αὐτές δὲν ἔχουν σήμερα ἐπιστημονικὴ ἀπήχηση, ἀν καὶ ἀκούσια ἐφαρμόζονται σὲ κάποιες περιπτώσεις θρησκευτικῆς ἀγωγῆς σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς, ποὺ ἀντιμετωπίζει τὸ παιδί ὡς πρόσωπο, ὅπως τόσο ἐναργῶς τόνιζε ὁ ὅσιος Πορφύριος, ὅταν μιλοῦσε γιὰ συμβουλευτική. «Τὰ παιδιὰ δὲ μᾶς ἀνήκουν, οὕτε ἡ ζωὴ τους...Πρέπει νὰ σεβόμαστε τὸ πρόσωπο τοῦ παιδιοῦ καὶ νὰ τοῦ συμπεριφερόμαστε φιλελεύθερα καὶ δημοκρατικά»⁶¹.

2.2 Ιατρικὴ

Καθὼς ἡ ψυχολογία μελετᾶ τὴν ψυχικὴ ζωὴ γενικότερα, ἡ ιατρικὴ ἔρχεται νὰ φωτίσει ἄλλα σημαντικὰ θέματα γιὰ τὴν πηγὴ τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης, ποὺ χρειάζεται νὰ λαμβάνει κανεὶς ὑπόψη στὴν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ. Στὴν ιατρικὴ μελετᾶται ἡ πνευματικότητα ὡς στοιχεῖο τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ τὸν ὥθεε στὴν ἀναζήτηση τοῦ νοήματος στὴ ζωὴ, ὑπερβαίνοντας τὸν ἔαυτό του καὶ ἔχοντας μία ὑπερβατολογικὴ θεώρηση τῆς ζωῆς⁶². «Αὐτὰ ἡ ψυχὴ μας θέλει νὰ ἀποκτήσει» λέει ὁ ὅσιος Πορφύριος στὸ προλογικὸ κείμενο ἀναφερόμενος στὴ φυσικὴ κίνηση τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης νὰ γνωρίσει ἐλεύθερα καὶ νὰ ἀποκτήσει γνώση Θεοῦ ὡς βασικὸ στάδιο τῆς πίστης. Η θρησκευτικότητα ἀπὸ τὴν ἄλλη πηγάζει ἀπὸ τὴ σύνδεση αὐτῆς τῆς ἀναζήτησης μὲ μία θρησκεία. Η πνευματικότητα εἶναι ἀναγκαία συνθήκη τῆς θρησκευτικότητας, ἀλλὰ δὲν ἰσχύει τὸ ἀντίστροφο.

58. MALONY H., Religious Experiencing: A Phenomenological Analysis of a Unique Behavioral Event, *Journal of Psychology and Theology* 9(1)/1981.

59. BARBER W., *The religious education of preschool children*, Birmingham 1981.

60. HEMENWAY E., Position Paper on CPE Supervision and Learning, *The Journal of Pastoral Care* XXXVI(3)/1982

61. Βλ. ΚΡΟΥΣΤΑΛΑΚΗ Γ., 'Ο Γέροντας Πορφύριος ὡς παιδαγωγός. Γέροντας Πορφύριος Κανουκαλυβίτης: δρόσημο ἀγιότητος στὸ σύγχρονο κόσμο, *Πρακτικὰ Διορθοδόξου Μοναστικοῦ Συνεδρίου*, Χανιά 2008, σ. 193.

62. SOKOLOWSKI R., *Introduction to Phenomenology*, Cambridge 1999.

Οι ίατρικές έρευνες, προερχόμενες κυρίως από νευροεπιστήμονες⁶³, για τὴν ὑπαρξην τοῦ «σημείου τοῦ Θεοῦ» στὸν ἐγκέφαλο εἶναι ἀμφιλεγόμενες, ἀλλὰ ἀφήνουν περιθώρια σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες μελέτες⁶⁴ νὰ κατανοηθεῖ ἡ ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ ὡς μία φυσικὴ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπινου ὁργανισμοῦ, ποὺ ἀναπτύσσεται καὶ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο πολιτισμικὸ καὶ θρησκευτικὸ πλαίσιο, ποὺ ζεῖ ὁ κάθε ὁργανισμός⁶⁵. Οἱ πρῶτες έρευνες ἔδειχναν ὅτι, ὅταν τὰ ἄτομα ἐκτίθενται σὲ ὑποβλητικὲς θρησκευτικὲς ἢ πνευματικὲς λέξεις ἢ ἰδέες, αὐξάνεται ἡ ἡλεκτρικὴ δραστηριότητα στοὺς κροταφικούς τους λοβούς, σὲ ἐπίπεδο συγκρίσιμο μὲ αὐτὸ ποὺ παρατηρεῖται κατὰ τὴ διάρκεια ἐπιληπτικῶν κρίσεων⁶⁶. Πρόσφατα ἀνακοινώθηκε μία ἄλλη έρευνα, ἡ ὁποία δείχνει ὅτι ἡ πνευματικότητα εἶναι ἔνα σύνθετο φαινόμενο καὶ ὅτι πολλὲς περιοχὲς τοῦ ἐγκεφάλου εἶναι ὑπεύθυνες γιὰ τὶς ἀντίστοιχα πολλὲς πτυχὲς τῶν πνευματικῶν ἐμπειριῶν. Οἱ έρευνητὲς ὑποστηρίζουν ὅτι ἀνακάλυψαν στὸν ἐγκέφαλο τὴ νευροψυχολογικὴ βάση τῆς πνευματικότητας, ἡ ὁποία δὲν βρίσκεται ἀποκλειστικὰ σὲ μία συγκεκριμένη περιοχὴ. Δὲν ὑπάρχει δηλαδὴ συγκεκριμένο «σημεῖο τοῦ Θεοῦ». Φαίνεται ὅτι ἡ πνευματικὴ/θρησκευτικὴ λειτουργία σχετίζεται μὲ τὴ μείωση τῆς δραστηριότητας τοῦ δεξιοῦ βρεγματικοῦ λοβοῦ, τῆς περιοχῆς, δηλαδὴ, πάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ αὐτί, καὶ τῆς αὔξησης τῆς δραστηριότητας στὸ μετωπιαῖο λοβό⁶⁷. Ἀλλες έρευνες, ποὺ στηρίζθηκαν στὴν προσευχὴν μοναχῶν, ἔχουν δεῖξει ὅτι οἱ ἀνθρώποι μποροῦν νὰ ἐλαχιστοποιοῦν τὴ λειτουργία

63. PERSINGER M. A., Feeling of past lives as expected perturbations within neurocognitive processes that generate the sense of self: Contributions from limbic lability and vectorial hemisphericity, *Perceptual and Motor Skills* 83(3)/1996. RAMACHANDRAN V. S. & BLAKESLEE S., *Phantoms in the Brain*, London 1998. JOHNSTONE B. & GLASS B. A., Evaluation of a neuropsychological model of spirituality in persons with traumatic brain injury, *Zygon* 43/2008. NEWBERG A. B. & NEWBERG S. K., *The neuropsychology of religious and spiritual experience*, Στὸ R.F. Paloutzian & C.L. Park, *Handbook of the psychology of religion and spirituality*, New York 2005. SCHJOEDT U., The religious brain: A general introduction to the experimental neuroscience of religion, *Method and Theory in the Study of Religion* 21/2009.

64. ZOHAR D. & MARSHALL I., *Spiritual intelligence: The ultimate intelligence*, London Berlin and New York 2000.

65. JOHNSTONE B., YOON D. P., FRANKLIN K. L., SCHOOP L. H., & HINKEBEIN J., Reconceptualizing the factor structure of the Brief Multidimensional Measure of Religiousness/Spirituality, *Journal of Religion and Health* 48/2009.

66. RAMACHANDRAN V. S. & BLAKESLEE S., ὥππ.

67. JOHNSTONE B., BODLING A., COHEN D., CHRIST S.E., & WEGRZYN A., Right Parietal Lobe-Related “Selflessness” as the Neuropsychological Basis of Spiritual Transcendence, *International Journal for the Psychology of Religion* 22(4)/2012.

τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ ἐγκεφάλου τους, γιὰ νὰ αὐξήσουν τὴν πνευματικὴ δραστηριότητά τους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς προσευχῆς⁶⁸. Ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα φαίνεται ὅτι στὸ μέλλον ἡ μελέτη τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ ἐγκεφάλου, ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὸν αὐτο-προσανατολισμό, θὰ ἀποκαλύψει ἀκόμη περισσότερα. Ἡ ἐπιβεβαίωση τῶν παραπάνω μὲ περισσότερες ἔρευνες μπορεῖ νὰ ἀφήσει τὸ περιθώριο νὰ ποῦμε ὅτι ἡ δραστηριότητα μερῶν τοῦ ἐγκεφάλου ἐμπλέκεται σὲ ἐμπειρίες ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ ὄλους τους πολιτισμοὺς διαμέσου τῶν αἰώνων καὶ προσδιορίζονται ως πνευματικές ἢ θρησκευτικές⁶⁹.

2.3 Ἀνθρωπολογία

Γιὰ τοὺς ἀνθρωπολόγους ἡ σπουδαιότητα τῆς θρησκείας ἔγκειται στὴν ἴκανότητά της νὰ χρησιμεύει, στὸ ἄτομο ἢ στὴν ὅμιλδα, ὡς πηγὴ γενικῶν, ἀλλὰ διακριτῶν, ἀντιλήψεων σχετικὰ μὲ τὸν κόσμο, τὸν ἑαυτὸν καὶ τῶν σχέσεων μεταξύ τους, ἀφοῦ εἶναι ἔνα σύστημα συμβόλων, ποὺ ἐπενεργεῖ μὲ τρόπο ὥστε νὰ δημιουργεῖ στοὺς ἀνθρώπους ἰσχυρές καὶ παρατεταμένες διάρκειας διαθέσεις καὶ κίνητρα, ποὺ καθορίζουν τὴν ὑπαρξην καὶ τὴν πραγματικότητα. Στὶς ἐθνογραφικὲς μελέτες τους παρατηροῦν ὅτι ἡ θρησκευτικότητα ἀναπτύσσεται ἀπὸ μία χρόνια ροπὴ ποὺ ὠθεῖ τὸν ἀνθρωποτόπο νὰ τελέσει κάποια εἰδη πράξεων καὶ νὰ βιώσει κάποια εἰδη συνναϊσθημάτων. Ἔτσι, λειτουργεῖ ὡς κίνητρο, γιὰ νὰ ἴκανοποιεῖ ὁ ἀνθρωπός κάποιες ψυχικὲς διαθέσεις, οἱ ὅποιες καθορίζουν –σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ κοσμικό– τί εἶναι θρησκευτικό, πνευματικό καὶ εὐλαβικό, δίνοντας συγχρόνως νόημα καὶ στὰ σύμβολα τῆς θρησκείας⁷⁰. Ἀσφαλῶς, δὲν φαίνεται κατὰ βάση νὰ συνομιλεῖ ἡ ἀνθρωπολογία μὲ τὴ θεολογία, ἀλλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς ἔρευνες μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν στὴ μελέτη τῆς θρησκευτικῆς πίστης στὸ σημεῖο ποὺ ἐπιχειροῦν νὰ ἐρμηνεύσουν γνωσιακὰ τὴ θρησκευτικὴ δραστηριότητα.

Ἡ θεωρία τῆς τελετουργικῆς δράσης⁷¹ ἔξηγεῖ ὅτι ἡ θρησκευτικὴ σκέψη ὑπόκειται στοὺς περιορισμοὺς καὶ ἔξαρτᾶται ἀπὸ τὶς ἵδιες νοητικὲς διαδικασίες

68. NEWBERG A. & WALDMA M. P., *How God Changes Your Brain: Breakthrough Findings from a Leading Neuroscientist*, New York 2009

69. FONTANA D., *Ψυχολογία, Θρησκεία, Πνευματικότητα*, μτφρ. Β. Καντζόλα-Σταμπατάκου, Αθήνα 2005 [2003], σ. 123.

70. GEEPTZ C., *Ἡ ἐρμηνεία τῶν πολιτισμῶν*, μτφρ. Θ. Παραδέλλης, Αθήνα 2003[1973], σσ. 98-105.

71. LAWSON T. E. & McCUALEY P. N., *Rethinking Religion: Connecting Cognition and Culture*, Cambridge 1990.

ποὺ διέπουν τὴν ἀνθρώπινη σκέψη γενικότερα⁷². Ἡ θρησκευτικότητα ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξηνή φορέα μὲν ὑπερβατικὲς ἰδιότητες (π.χ. ἴερεῖς), ποὺ καθορίζει τὴν τελετουργικὴ μορφὴ καὶ τὰ μόνιμα ἀποτελέσματά της. Ἡ θεωρία πάλι τῶν τύπων τῆς θρησκευτικότητας⁷³ ἐπιχειρεῖ νὰ συμβάλει στὴν κατανόηση τῶν ψυχολογικῶν διαδικασιῶν, οἱ δοποῖς συμβάλλουν στὴ δημιουργία, τὴ διατήρηση καὶ τὴ μετάδοση τῆς θρησκευτικῆς σκέψης καὶ συμπεριφορᾶς ἐπικεντρώνοντας τὴν ἔρευνα στοὺς κοινοὺς νοητικοὺς μηχανισμούς (μνήμη, κωδικοποίηση, ἐπανάληψη, διέγερση), ποὺ διέπουν τὴν ἀνθρώπινη σκέψη καὶ ὁδηγοῦν σὲ συγκεκριμένες θρησκευτικὲς συμπεριφορές⁷⁴. “Οσο οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς παρατηροῦν τὴν πραγματικότητα καὶ δὲν ἔριμηνεύουν τὸ πᾶν, ποὺ ἀναφέρει ὁ ὅσιος Πορφύριος, ἀλλὰ φωτίζουν τὶς διάφορες προσεγγίσεις του, μποροῦν νὰ ἀποδειχθοῦν πολύτιμες στὸ σχεδιασμὸ τῆς ἀγωγῆς, ἀλλὰ δὲν τὸν δυναστεύουν. Γιατί μπορεῖ νὰ ἔχει μελετηθεῖ ἐπιστημονικά, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀνθρώπινη ἐπιθετικότητα καὶ τὰ αἴτιά της, ἀλλὰ δὲ δόθηκε ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ, ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι ωιζωμένο στὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία⁷⁵.

2.4 Θεολογία

Στὴν ὁρθόδοξη θεολογία ἡ γέννηση καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς πίστης στὸν ἀνθρωπὸν νοηματοδοτεῖται στὸν Ἐκκλησιασμὸ τοῦ σύμπαντος κόσμου, ποὺ ἔχει ὡς ἀρχὴ καὶ τέλος τὴν Εὐχαριστία –τὸν εὐχαριστιακὸ τρόπο ζωῆς καὶ τοῦ ἥθους ποὺ παράγει– χωρὶς τὴν ὅποια δὲν ὑφίσταται Ἐκκλησία. «Ο Χριστὸς εἶναι ἡ χαρά, τὸ φῶς τὸ ἀληθινό, ἡ εὐτυχία. Ο Χριστὸς εἶναι τὸ πᾶν», λέει ὁ ὅσιος στὸ ἀπόσπασμα, δίνοντας περιεχόμενο καὶ σκοπὸ στὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀντίστοιχα στὴν ἀγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Ἐκκλησία δὲν ἔχει ἡθικοπλαστικὸ καὶ κανονιστικὸ περιεχόμενο. Ἐχει σωτηριολογικὸ καὶ μεταμορφωτικό, εἶναι ἡ συνεκτικὴ δύναμη τῶν πάντων. Καὶ αὐτὸ κατὰ τὸν Μάξιμο τὸν Ὄμιλογητὴ ἔξιγεται ὡς καὶ μὲ τὴ σχέση τοῦ κτιστοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ πᾶν, τὸν Θεό, εἰκόνα τοῦ δόποίου εἶναι ἡ Ἐκκλησία⁷⁶. Ἡ περιγραφὴ τοῦ ὁσίου

72. BOYER P., *The Naturalness of Religious Ideas: A Cognitive Theory of Religion*, Berkeley 1994.

73. WHITEHEAD H., *Τύποι θρησκευτικότητας: Μιὰ γνωσιακὴ θεωρία τῆς μετάδοσης τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων*, μετρ. Δ. Ξυλογιατᾶς, Θεσσαλονίκη 2006 [2004].

74. WHITEHEAD H., ὄπ.π. BOYER P., *Religion Explained. The human instincts that fashion gods, spirits, and ancestors*, London 2002.

75. ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ Κ., *Η παιδεία ὡς πολιτισμὸς τοῦ προσώπου*, Ἀθήνα 2009, σ. 220.

76. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗ, *Μυσταγωγία* PG 91, 684D-685A. Βλ. περισσότερα στὸ ΜΑΤΣΟΥ-

Πορφυρίου, «Ἡ σχέση μὲ τὸν Χριστὸν εἶναι ἀγάπη, εἶναι ἔρωτας, εἶναι ἐνθουσιασμός, εἶναι λαχτάρα τοῦ θείου», ἐξηγεῖ τὴν λειτουργία τῆς θρησκευτικῆς πίστης θέτοντας στὸ κέντρο τῆς τὸν ὄλο κτιστὸ ἄνθρωπο (νοῦς καὶ λόγος) καὶ τὴν κατὰ φύση πραγματικότητά του. Ἡ κίνηση αὐτὴ τοῦ ἀνθρώπου νὰ σχετισθεῖ μὲ τὸν Θεὸν ἀποκτᾶ πληρότητα στὴν ἴδια τὴν σχέση καὶ γίνεται ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος ναὸς τοῦ Θεοῦ, γιὰ νὰ ἀναδειχθεῖ «εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ» (Ἐφ. 4,13). Ἔτσι, μὲ τὴ Θεία χάρη οἱ ἄνθρωποι δύνανται νὰ τελειωθοῦν κατὰ τό *«Ἄγιοι γίνεσθε ὅτι ἐγὼ ἄγιος εἰμί»* (Α΄ Πετρ. 1,16)⁷⁷ νὰ μετέχουν διὰ μέσου τοῦ λόγου καὶ τοῦ νοῦ στὶς θεῖες ἐνέργειες. Ὁ ἄνθρωπος νοεῖ κατὰ θεωρία καὶ λογίζεται κατὰ πράξη, ἀφοῦ ἡ ὑπαρξη στὴ λειτουργική της ἐνότητα εἶναι θεωρητική καὶ πρακτική. Ἔτσι, μόνο οἱ ἄνθρωποι γίνονται *«κάτοχοι τῆς θεογνωσίας, ὡς ἀλήθειας καὶ ζωῆς, ὡς ἀλήθειας καὶ ἀγαθότητας»*⁷⁸.

Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς πνευματικότητας καὶ ἡ ἴδε-οληψίᾳ τῆς ἀντίθεσης πνευματικοῦ καὶ κοσμικοῦ δὲν ὑπάρχει⁷⁹. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μία ἀπλὴ βιολογικὴ μονάδα, ἀλλὰ πρόσωπο αὐτεξούσιο μὲ ἀπεριόριστο βάθος καὶ πλάτος, δημιουργημένο *«κατ’ εἰκόνα καὶ καθ’ ὅμοιώσιν»* (Γεν. 1,26). Εἶναι προικισμένος μὲ τὴ συνείδηση, ἡ ὁποία συνιστᾶ τὴ *«θεωρία»* ποὺ ὀδηγεῖ στὴ θεωρία τοῦ θείου. Πρόκειται γιὰ δωρεὰ τοῦ Θεοῦ, ὁ ὅποιος ἔθεσε στὸν ἄνθρωπο τὴν ἐσωτερικὴ αὐτὴ ψυχοδυναμικὴ διάταξη, ὥστε νὰ δύναται νὰ συναρμόζει τὴν ὁρθὴ ἐμπειρία τοῦ *«κατ’ εἰκόνα»* καὶ νὰ καθοδηγεῖ τὸ *«καθ’ ὅμοιώσιν»*. Αὐτὴ ἡ διάσταση δραστηριοποιεῖται στὴ βιολογικὴ καὶ ψυχικὴ σφαίρα τοῦ ἑαυτοῦ καὶ πραγματώνεται ὡς ὀλοκληρωμένη λειτουργικὴ πράξη στὴν καθημερινὴ ζωή⁸⁰. Πηγὴ τῆς θρησκευτικῆς δραστηριοποίησης τοῦ ἀνθρώπου εἶναι, ὅπως εἰπώθηκε, ἡ ἀγαπητικὴ ἡ ἔρωτικὴ διάθεση, ποὺ ἔχει ὡς δημιούργημα τοῦ ἀγαπητικοῦ Θεοῦ, ποὺ κινεῖται ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὸ δημιούργημα τοῦ προκαλώντας τὸν ἔρωτα αὐτοῦ πρὸς Αὐτόν. *«Ἡ οὐσία εἶναι νὰ εἴμαστε μαζὶ μὲ τὸν Χριστό... Δὲν μποροῦμε νὰ Τὸν γνωρίσουμε, ὀν τὸν Ἐκεῖνος δὲ μᾶς*

κα Ν. Α., *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία B'*, σχόλιο στὴ Μυσταγωγία τοῦ ἀγίου Μαξίμου Ὄμολογητοῦ, σ. 356 κ.ἔξ.

77. ΚΟΓΚΟΥΗ Ι., *Κατηγοριαὶ καὶ Χριστιανικὴ παιδαγωγική*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 201.

78. Βλ. ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν., ὅπ.π., Θεσσαλονίκη 1992, σ. 504.

79. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ Γ. Ι., *Ορθόδοξη πνευματικὴ ζωή*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 18.

80. ΒΑΡΒΑΤΣΟΥΛΑ Γ., *Ψυχολογία τῆς Θρησκείας καὶ Συνείδηση: Θεωρητικές καὶ Πειραματικές Προσεγγίσεις*, Ἀθῆνα 2013, σ. 20.

γνωρίσει». Καὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ Τὸν γνωρίσει, ἂν δὲ γνωρίσει τὸν ἔαυτό του⁸¹. "Οταν ὁ ἄνθρωπος γνωρίσει τὸν ἔαυτό του, ἀναγνωρίζει τὴ φύση, τὰ ὅρια καὶ τὶς δυνατότητές του. Μπορεῖ νὰ τοποθετεῖται σωστά ἀπέναντι στὸν Θεό, στὸν πλησίον καὶ στὸν ἴδιο τὸν ἔαυτό του καί, κυρίως, ὀδηγεῖται στὴν ἀναζήτηση τῆς αἰτίας τῆς ὑπαρξῆς. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὸν ἴδιο βρίσκονται «οἱ πρῶτες ἀφορμὲς καὶ οἱ πρῶτες δυνατότητες γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ Θεοῦ»⁸² καὶ ἡ πραγμάτωσή τους ἀποκτοῦν καινὸ περιεχόμενο στὴν Ἐκκλησία. Ἡ αὐτογνωσία, ποὺ ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴ θεογνωσία, καταξιώνεται ἐν Χριστῷ μὲ τὴν υἱοθεσία καὶ τὴ μετοχὴ στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ. Στὴ μυστηριακὴ ζωὴ καὶ στὴ δράση τῆς κοινότητας ὁ ἄνθρωπος ἐπιστρέφει στὸν ἔαυτό του, ἐπιστρέφοντας συνεχῶς στὸν Θεό⁸³. Οὐσιαστικά, ἡ θρησκευτικότητα καὶ ἡ πίστη εἶναι ὑποδοχὴ τοῦ Θεοῦ ποὺ ἐπισκέπτεται τὸν κατ' εἰκόνα του δημιουργημένο ἄνθρωπο μέσα στὴν ἴδια τὴν ὑπαρξή του. Ὁ Δημιουργὸς δὲν ἀφήνει στερημένο τὸ δημιούργημά του ἀπὸ τὴ γνώση Του. "Ετσι, γνωρίζοντας τὸν Ποιητὴ του, ζεῖ πραγματικὰ εὐτυχισμένη καὶ μακάρια ζωή⁸⁴. Τὴ ζωὴ ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸ βάπτισμα καὶ «ἐν μέρει συμπίπτει μὲ τὴν ἀσκησιν, τὴν ἐν Χριστῷ νέκρωσιν καὶ τὴν ἥδη εἰς τοὺς πιστοὺς συντελούμενην ἀνάστασιν, θεωρούμενην ὅμως ὅχι ὡς «ἐπιστροφήν» εἰς τὴν ζωήν, ἀλλὰ ὡς εἰσοδον εἰς τὸ πλήρωμα τῆς δόξης. Δὲν εἶναι δηλαδὴ μόνο ἡ ἀποκάλυψις τῆς δόξης καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ διὰ τῆς μετὰ τοῦ Χριστοῦ «συν-νεκρώσεως» του μεταμόρφωσις τοῦ ἄνθρωπου. Μὲ τὴν νέκρωσιν ὁ ἄνθρωπος ζωοποιεῖται»⁸⁵.

Ἡ θρησκευτικότητα χωρὶς Πνεῦμα εἶναι ἔνα λιθαράκι στὸν πολιτισμὸ τῆς πτώσης⁸⁶, εἶναι μία ψευδαίσθηση, ποὺ ὀδηγεῖ μὲ ἀκρίβεια στὴν ἀνυπαρξία, στὴ διαιρεση καὶ στὸν χωρισμό. Εἶναι ἡ παραίτηση ἀπὸ τὸ χρέος τοῦ καθενὸς νὰ δικαιώσει τὴν ἐνώπιόν του προκειμένη ἀθανασία, ποὺ χάρη στὴν ἐλπίδα τῆς ἀνάστασης, τοῦ δόθηκε ὡς δυνατότητα ἐν Χριστῷ. Ἡ πνευματικότητα τῶν ἀπνευμάτιστων καταλήγει στὴν πνευματικὴ παράλυση, στὸν πνευματικὸ εὔνου-

81. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ 3,1,1, PG 8, 556A

82. Βλ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ Γ. Ι., ὅπ.π., σ. 37.

83. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗ, *Κεφάλαια διάφορα* 1, 40, PG 90, 1236B. «Ο μὴ πρὸς ἔαυτὸν πρότερον ἀναχθεῖς διὰ τῆς ἀποβολῆς τῶν παρὰ φύσιν παθῶν, πρὸς τὴν ἴδιαν αἰτίαν, ἥγουν τὸν Θεόν, διὰ τῆς ἐν χάριτι τῶν ὑπὲρ φύσιν ἀγαθῶν ἐπικήσεως οὐκ ἀναχθήσεται».

84. ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, 11. PG25, 116AB.

85. ΦΛΩΡΟΦΕΣΚΥ π. Γ., *Ἀνατομία Προοβλημάτων Πίστεως*, μπφ. Μελετίου Νικοπόλεως, Πρέβεζα 2006[1977].

86. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Ἐπιστολὴ πρὸς τινὰ Ιωάννην...* 19, 96, PG 46, 1077C.

χισμό. Αυτή ή ἀπώλεια βιώνεται ἀπό τὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα ὡς τραγωδία καὶ ἡ ἐπαναπόκτησή της ἀποτελεῖ αἴτημα τῆς ἀσκητικῆς εὐχαριστιακῆς σύναξής της⁸⁷. «“Οσοι ἐδῶ στὴ γῆ ζοῦν τὸν Χριστό, ζοῦν τὸν Παράδεισο», λέει ὁ ὄσιος Πορφύριος. Ἡ πορεία πρὸς τὴν ἀγιότητα περιλαμβάνει τὸ πᾶν, χωρὶς διαχωρισμοὺς μεταξὺ αὐτῶν ποὺ καθορίζουν τὸν τρόπο πρὸς τὴν ἀγιότητα καὶ ὅλων ὅσοι διέπουν τὴν καθημερινότητα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς⁸⁸. Αὐτὸς σημαίνει ὅτι μιλᾶμε γιὰ ζωή, ὅχι μόνο ἐμπειρία, ἀλλὰ καὶ ἡθική, θυσία καὶ εὐχαριστία (Σταυρός-Ἀνάσταση). Ἐπομένως ἡ θρησκευτικότητα καὶ ἡ πίστη εἶναι τὸ πρῶτο καὶ βασικὸ βῆμα γνώσης τοῦ Θεοῦ, προϋπόθεση τῆς σωτηρίας, «θύρα καὶ ὄδος ποὺ ὁδηγεῖ στὴ ζωή» (Ιω, 3,16). Ἡ εὐθύνη γιὰ τὸ βῆμα αὐτὸς καὶ τὴ συνέργεια, ποὺ ἀπαιτεῖται, εἶναι τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ βάπτισμα μόνο ἐκούσιο, ἐλεύθερο καὶ δημιουργικὸ μπορεῖ νὰ εἶναι. Ἄν δὲν καθαιρισθεῖ ἡ ψυχὴ μὲ τὴν ἀσκηση, μένει χωρὶς ἀποτέλεσμα, κλείνεται στὸν ἑαυτό της καὶ ἡ θεία χάρη δὲν ζωγονεῖ ἐκεῖνον ποὺ δὲν βούλεται, γιατί σὲ ὃν θεόμυροφο καὶ ἐλεύθερο δὲν φέρονται ἀποτέλεσμα ἡ βία⁸⁹. Ἀναδεικνύεται, ἀπὸ τὴ μία, ἡ ἐκούσια κίνηση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεό, ἐνεργοποιώντας τὴ φυσικὴ θεόδοτη διάθεση καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅτι ἔχει τεράστια σημασία ὁ τρόπος ποὺ βιώνεται ἡ θρησκεία καὶ καλλιεργεῖται ἡ πίστη, τὸ πλαισιο, δηλαδή, τὸ οἰκογενειακό, κοινωνικό, πολιτιστικό, ἐκκλησιαστικὸ καὶ ἐκπαιδευτικό, μέσα στὸ ὄποιο ζεῖ ὁ νέος. Δὲν εἶναι τυχαίο ὅτι ὁ Ἀγιος Σιλουανὸς ἀποφάσισε τὰ ἔξῆς πολὺ νωρίς: «“Οταν θὰ μεγαλώσω θὰ περιέλθω ὅλην τὴν γῆν πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ Θεοῦ». Ὁ ἄγιος, ποὺ μεγάλωνε σὲ χριστιανικὸ καὶ πνευματικὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον, δόθηκε ὅλοκληρωτικὰ στὴν ἐμπειρικὴ ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ, στὴν ἡλικίᾳ τῶν 4, καὶ ἀποφάσισε νὰ τὸν ἀναζητήσει, ὅταν ἐμφυτεύτηκε ἡ ἀμφιβολία στὴν καρδιά του γιὰ τὴν ὑπαρξὴν τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ κάποιον πλανόδιο βιβλιοπώλη⁹⁰. Τί ἔδρασε πιὸ καταλυτικὰ σὲ αὐτὴ τὴν ψυχή, στὴν παιδικὴ καὶ ἐφηβικὴ ἡλικίᾳ τελικά, ἡ πίστη ἥ ἡ ἀμφιβολία, ποὺ γεννήθηκαν σὲ ἔνα συγκεκριμένο περιβάλλον, τὸ ὄποιο ἄφηνε περιθώρια νὰ ἀναπτυχθοῦν καὶ τὰ δυό;

87. ΣΤΑΜΟΥΛΗ Χ., ὅπ.π., σσ. 37-38.

88. ΑΥΤΟΥΣΤΙΔΗ Π. Α., ‘Ἐν ἀσθενείαις καύχησις’, Ἀθήνα 1998, σσ. 21-24.

89. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, Λόγος Κατηχητικὸς Μέγας, κεφ. 40. ΕΠΕ Γρηγορίου Νύσσης, τ. 1. Δογματικὰ Α', σελ. 127-129. Παραδίδεται παράλληλα μὲ τὰ Γρηγορίου Νύσσης, Λόγον 1 εἰς τὸ ἄγιον Πάσχα (PG 46, 606 κ.έ.) καὶ περὶ τῆς κατὰ Θεὸν προθέσεως (PG 45, 289 κ.έ.) ἀπὸ τὸν π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ (Φλωρόφσκυ, 2006[1977]).

90. Αρχιμ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ (ΣΑΧΑΡΩΦ), ‘Ο Ἀγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης’, Ἔσσεξ 2002, σ. 13.

Σὲ ἔνα τέτοιο μετα-νεωτερικὸ ἐρώτημα δὲν χρειάζεται ἡ θεολογία νὰ προσπαθεῖ νὰ δώσει ἀπάντηση μὲ ἀπολογητικὴ διάθεση καὶ νὰ ἐπιχειρεῖ νὰ θεραπεύσει τὰ ἀδιέξοδα τοῦ νεωτερικοῦ κόσμου, ὅπως ἔκανε ἡ δυτικὴ θεολογία καὶ ἐπηρέασε σαφῶς καὶ τὴν Ὁρθόδοξη θεολογία. Στὸν σύγχρονο ἀνθρωποκεντρικὸ κόσμο ἡ πίστη δὲν ἔχει θέση γιατί ἔχεται, ἀφοῦ ἐνυπάρχει στὸ δημιουργημένο ἄνθρωπο, σὲ φήμη μὲ τὴν «πρόσοδο» καὶ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου⁹¹. ”Ετοι, ἀρχικά, ἡ πίστη ἀπελευθερώνεται ἀπὸ ἡθικὰ αἰτήματα καὶ δογματικοὺς ισχυρισμοὺς καὶ περιορίζεται γιὰ τὸν Friedrich Schleiermacher (1768-1824) στὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, ὃς τὸ ἐσωστρεφὲς αἴσθημα τῆς «ἀπόλυτης ἔξαρτησης» ἀπὸ τὸν Θεό⁹². Πρόκειται, βέβαια, γιὰ ἔνα χριστιανισμὸ χωρὶς δυνατότητα κριτικῆς τοῦ πνεύματος καὶ τῆς αὐτοσυνειδησίας τῆς νεωτερικότητας. Ὡς ἀπάντηση, οἱ διακριτὲς ἐμπειρίες τοῦ «κόσμου τῶν πραγμάτων» καὶ τοῦ «κόσμου τοῦ προσωπικοῦ ἑαυτοῦ» τοῦ Wilhelm Hermann (1846-1922) μετατρέπουν τὴν πίστη σὲ ἐσωτερικὸ βίωμα, ποὺ στερεῖται ἀποδείξεων καὶ προσφέρουν μία λύση τονίζοντας τὴν ὑποκειμενικότητα τῆς πίστης⁹³ καὶ τὸν περιορισμὸ τῆς θρησκείας στὸν ἴδιωτικὸ χῶρο, χωρὶς νὰ ἔχει σχέση μὲ τὸ καθολικὸ καὶ τὸ κοινωνικό⁹⁴. Πρόκειται γιὰ μία ὑπαρξιακὴ ἐρμηνεία τῆς πίστης, ποὺ τὴν ἀνέπτυξε ὁ Rudolf Bultmann (1884-1976) καὶ τὴν περιορίζει μονομερῶς σὲ βίωμα μιᾶς ὑψηλότερης ἐμπειρίας τοῦ ἑαυτοῦ, χωρὶς νὰ λαμβάνει ὑπόψη τὴν κονστρουκτιβιστικὴ ἐρμηνευτική⁹⁵. Περισσότερο διευδυμένη ἡ «’Ιδέα Χριστοῦ» τοῦ Karl Rahner (1904-1984), ποὺ σκιαρτᾶ μέσα σὲ κάθε ἄνθρωπο, μόλις ἀναζητεῖ τὴν ὑψηλότερη καὶ ἐλεύθερη ἐκπλήρωση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας του. Πρόκειται γιὰ μία ἐσωτερικὴ αὐθυπερβατικότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ποὺ τελειώνεται ὅμως μέσα στὸν κόσμο, μὲ τὴν αὐτοαποκάλυψη τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ, ποὺ τελειοποιεῖ τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξη⁹⁶. Γιὰ τὸν Paul Tillich (1886-1965), τέλος, ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξη εἶναι ἔνα «ὑπερβατικό» ἐρωτηματικὸ καὶ ἡ πίστη μία ἀπάντηση σὲ αὐτό. ”Ετοι, ἡ θρησκεία εἶναι αὐτὸ πού μας ἀφορᾶ ἀπόλυτα καὶ

91. MOLTMANN J., *Τί εἶναι ἡ Θεολογία; Δυὸ μελετήματα γιὰ τὴν ἐπικαιροποίησή της*, μτφρ. Π. Γιατζάκη, Αθήνα 2008.

92. SCHLEIERMACHER F., *The Christian Faith*, Berkeley, A 2011.

93. MOLTMANN J., ὥ.π., σσ. 93-95.

94. MACQUARRE J., *An Existentialist Theology: A Comparison of Heidegger and Bultmann*, London 1955

95. MOLTMANN J., ὥ.π.

96. RAHNER K., *Foundations of Christian Faith: An Introduction to the idea of Christianity*, New York 2007.

ἀνέκλητα, εἶναι ἡ «οὐσία ποὺ νοηματοδοτεῖ τὸν πολιτισμό», μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποτελεῖ ἀναπόφευκτα ὅχι μιὰ δογματικὴ δοξασία, ἀλλά «συναρπαγή» δλό-
κληρον τοῦ προσώπου ἀπό «αὐτὸ ποὺ μᾶς ἀφορᾶ ἀπολύτως»⁹⁷.

Δὲν εἶναι κοινότοπο νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι στὴ σύγχρονη χριστιανικὴ θεολο-
γία ἡ προσέγγιση τοῦ θέματος τῆς πίστης δὲν εἶναι ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τὴ μετα-
μοντέρνα προβληματικὴ τῆς διανόησης καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας, ἀλλὰ
καὶ ἀπὸ τὸ εὐρύτερο πλαίσιο ποὺ ἀποκαλεῖται στὴν καλύτερη περίπτωση μετα-
χριστιανικό (θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθεῖ καὶ σὲ περιπτώσεις ἀντιχριστια-
νικό). Πῶς θὰ μποροῦσε νὰ γίνει ἀλλιώς; Σημασία ἔχει νὰ καταφέρει νά «συ-
σχετίσει τὴν ἀρχαία παράδοση τῆς πίστης μὲ τὸν νεωτερικὸ κόσμο τῆς δυσπι-
στίας»⁹⁸.

3. Ὁφέλη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης

Τὰ λόγια τοῦ ὁσίου: «”Οσοι ἔδω στὴ γῇ ζοῦν τὸν Χριστό, ζοῦν τὸν Παράδει-
σο» ἔξηγοῦνται στὸ πλαίσιο τῆς ἐκζήτησης τῆς ἀγιότητας ὡς τὸν φυσιολογικὸ
τρόπο νὰ ζεῖ καὶ νὰ ἀναπτύσσεται ὁ ἄνθρωπος ζώντας στὴν ὄντολογικὴ διάστα-
σή της καὶ ὅχι στὴ συμπεριφορική⁹⁹. Τὸ ὄφελος; «Θὰ εἶναι τότε ἡ χαρὰ ἀναφαί-
ρετη. Αὐτὸ θέλει πιὸ πολὺ ὁ Χριστός, νὰ μᾶς γεμίζει ἀπὸ χαρά, διότι εἶναι ἡ
πηγὴ τῆς χαρᾶς. Αὐτὴ ἡ χαρὰ εἶναι τὸ δῶρο τοῦ Χριστοῦ. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ
χαρὰ θὰ γνωρίσουμε τὸν Χριστό».

Πρωταρχικά, σημειώνεται ὅτι πολλὲς ἐπιστημονικὲς ἔρευνες παρουσιάζουν
στὰ εὐρύματά τους ὁφέλη τῆς θρησκευτικότητας, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι
αὐτὰ δὲν ἐπιδέχονται κριτικῆς καὶ περιορισμούς, ποὺ πρέπει νὰ λαμβάνονται
ὑπόψη. Ἡ μετα-ἀνάλυση 75 ἔρευνῶν, ποὺ ἔχουν γίνει στὶς Η.Π.Α. σὲ διαφορε-
τικὰ θρησκευτικὰ περιβάλλοντα (κυρίως χριστιανικά), ἀπὸ τὸ 1990 ἕως τὸ
2010, σὲ 66.273 ἐφήβους, ἔδειξε ὅτι παρόλο ποὺ ἡ κατανόηση τοῦ δρου «θρη-
σκευτικότητα» δὲν εἶναι εὔκολη, γιὰ τοὺς ἔρευνώμενους καὶ ἔρευντες, καὶ
ἀντικειμενική, αὐτὴ ἐπιδρᾶ θετικὰ α) στὴ μείωση τῶν ἐπικίνδυνων συμπερι-

97. TILlich P., *Theology of Culture*, London/Oxford/New York 1964. TILlich P. *Systematic Theology: Three Volumes in one*, Chicago 1967

98. ΓΚΑΝΑ π. Ε., Ἡ Ποιμαντικὴ στὰ χρόνια τῆς ἐκκοσμίκευσης. Ἐκκοσμίκευση: ἀμείλικτος ἐχθρὸς ἢ ἀπρόσμενος σύμμαχος; *Θεολογία* 81(2)/2010.

99. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἀγιότητα καὶ Ἐνηλικίωση. Ψυχολογικὴ καὶ Ποιμαντικὴ προσέγγιση, Στὸν Σ' τόμο, Ἀγιότητα: “Ἐνα λησμονημένο ὄραμα (σσ. 103-112), Αθήνα 2001.

φορῶν, β) στὴ μείωση τῆς κατάθλιψης, γ) στὴν αὐτοπεποίθηση, δ) στὴν εὐεξία, ε) στὴν εύσυνειδησία, στ) στὴν ἀνοιχτότητα καὶ ζ) στὴν ἴκανοποίηση ἀπὸ τὴν ζωὴ¹⁰⁰. Μάλιστα, φαίνεται ὅτι ἡ διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητας καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης, ἐνῷ ἀρχίζει στὴν περίοδο τῆς ἐφηβείας, κορυφώνεται στὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐνήλικης ζωῆς καὶ γιὰ αὐτὸν ἔρευνα τῆς ἀνάπτυξιακῆς διαδικασίας ὀφείλει νὰ ἔχει συνέχεια¹⁰¹.

Πάντως μέχρι τώρα γνωρίζουμε ὅτι ἡ ὑγεία¹⁰² καὶ ἡ εύτυχία τοῦ παιδιοῦ εἶναι συνδεδεμένες καὶ μὲ τὴν θρησκευτικότητα. Ἐκεῖνοι ποὺ θρησκεύουν, ποὺ πηγαίνουν στὴν Ἐκκλησία ἢ ποὺ προσεύχονται, φαίνεται, σὲ ἔρευνες, νὰ εἶναι εύτυχισμένοι¹⁰³. Μία ἔρευνα ποὺ διήρκησε τρεῖς δεκαετίες στὶς Η.Π.Α. ἀνέδειξε ὅτι ἡ θρησκεία μπορεῖ α) νὰ προσφέρει τὸ πλαίσιο τῆς λεγόμενης «ψυχολογικῆς ἄνεσης» γιὰ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν θάνατο καὶ τὴ μετὰ θάνατον ζωὴ, β) νὰ ἐνθαρρύνει τοὺς ἀνθρώπους μέσα ἀπὸ τὶς δραστηριότητες τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ παράδειγμα, νὰ παρέχουν κοινωνικὴ ὑποστήριξη καὶ νὰ εἶναι ἀλληλέγγυοι, γ) νὰ δώσει νόημα στὴ ζωὴ καὶ τὴν αἰσθηση τοῦ ἀνήκειν καὶ δ) νὰ προσφέρει λατρευτικὲς εὐκαιρίες, ποὺ ἴκανοποιοῦν τὸν ἀνθρωπό. Ἐπιπλέον, ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγὴ μπορεῖ νὰ βοηθήσει τὸ παιδί, γιατί τοῦ παρέχει μία σταθερὴ βάση ἀναφορᾶς στὴν ἀνάπτυξη καὶ ἀρχές γιὰ τὴ ζωὴ του. Τέλος, καλλιεργεῖ τὴν ἐμπειρία θετικῶν συναισθημάτων, ὅπως τὴ συγχώρεση, τὴ συμπόνια, τὴν εὐγνωμοσύνη κ.ἄ.¹⁰⁴.

---

100. YONKER J. E., SCHNABELRAUCH C. A. & DEHAAN L. G., The relationship between spirituality and religiosity on psychological outcomes in adolescents and emerging adults: A meta-analytic review, *Journal of Adolescence*, 35(2)/2012.

101. BENSON P. L., ROEHLKEPARTAIN E. C. & RUDE S. P., Spiritual development in childhood and adolescence: toward a field of inquiry, *Applied Developmental Science*, 7(3)/2003. REGNERUS M. D., Religion and positive adolescent outcomes: A review of research and theory, *Review of Religious Research*, 44(4)/2003. SMITH C., Five proposals for reforming article publishing in the social scientific study of religion (especially quantitative): Improving the quality, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49(4)/2010. KING P. E. & BOYATZIS C., Exploring adolescent spiritual and religious development: current and future theoretical and empirical perspectives, *Applied Developmental Science*, 8(1)/2004.

102. FRANCIS L. J. & ROBBINS M., *Urban Hope and Spiritual Health: The Adolescent Voice*, Peterborough 2005.

103. HOLDER M. D., COLEMAN B. & WALLACE J. M., Spirituality, Religiousness and Happiness in Children Aged 8-12 Years, *Journal of Happiness Studies* 11(2)/2010.

104. DIENER E. & BISWAS-DIENER R., *Happiness: Unlocking the Mysteries of Psychological Wealth*, Massachusetts 2008.

‘Η θρησκευτικότητα, ἐπίσης, ἔχει συνδεθεῖ μὲ μειωμένη συχνότητα στὰ συμπτώματα κατάθλιψης σὲ ἐφήβους¹⁰⁵. Ἰδιαίτερα, ἡ μείωση αὐτὴ ἔχει καταγραφεῖ σὲ σχέση μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐφήβων στὴ λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἔρευνες ἔχουν δείξει ὅτι ὅσο αὐξάνεται ἡ συμμετοχὴ σὲ αὐτὲς καὶ αὐτὴ συνδυάζεται μὲ τὴ σημαντικὴ θέση τῆς θρησκείας στὴ ζωὴ τῶν ἐφήβων, μειώνονται τὰ αἰσθήματα κατάθλιψης, ἀπελπισίας καὶ μοναξιᾶς¹⁰⁶. Ἀλλες ἔρευνες, στὴ Γερμανία, τὴν Ἰσπανία καὶ τὶς Η.Π.Α., οἱ ὄποιες μελέτησαν τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐφήβων στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, διαπίστωσαν ὅτι αὐτὴ ἐπηρεάζει θετικὰ καὶ τὴν αὐτοεκτίμηση¹⁰⁷.

Ἐπιστήμονες, ἀκόμη, κατέδειξαν σὲ μελέτη 615 ἐφήβων, διαφορετικῶν ἐθνῶν καὶ Ἐκκλησιῶν ὅτι ἡ συχνότητα τῶν θρησκευτικῶν ἐμπειριῶν (ό, τιδήποτε σχετίζεται μὲ τὴ θρησκεία καὶ τὸ Ἱερό) στὴν καθημερινὴ ζωὴ ἐπηρεάζει τὸ αἰσθημα ἴκανοποίησης ἀπὸ τὴ ζωὴ¹⁰⁸. Ἐπιπλέον, ἡ θρησκευτικότητα ἐπηρεάζει ἀρνητικὰ τὶς ἐπιπτώσεις τοῦ στρέσ¹⁰⁹, ἐνῶ ὁδηγεῖ σὲ χαμηλότερα ποσοστὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐφήβων, ἀν καὶ ὅχι ὅλων γενικά¹¹⁰, σὲ συμπεριφορὲς ὑψηλοῦ

105. PETIS R. J., Religion and adolescent depression: the impact of race and gender, *Review of Religious Research* 29(4)/2008

106. PEARCE M. J., LITTLE T. D., & PEREZ J. E., Religiousness and depressive symptoms among adolescents, *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology* 32/2003. SINHA J. W., CNAAN R. A. & GELLES R. J., Adolescent risk behaviors and religion: Findings from a national study, *Journal of Adolescence* 30(2)/2007. SMITH C. & DENTON M., *Soul searching: The religious and spiritual lives of American teenagers*, New York 2005. WRIGHT L. S., FROST C. J. & WISECARVER S. J., Church attendance, meaningfulness of religion, and depressive symptomatology among adolescents, *Journal of Youth and Adolescence* 22/1993. VAN DYKE C. J., GLENWICK D. S., CECERO J. J., & KIM S., The relationship of religious coping and spirituality to adjustment and psychological distress in urban early adolescents. *Mental Health, Religion & Culture* 12(4)/2009.

107. DONAHUE M. J. & BENSON P. L., Religion and the well-being of adolescents, *Journal of Social Issues* 51(2)/1995. SMITH C. B., WEIGERT A. J. & THOMAS D. L., Self-esteem and religiosity: An analysis of Catholic adolescents from five cultures, *Journal for the Scientific Study of Religion* 18(1)/1979.

108. KELLEY B. S. & MILLER L., Life Satisfaction and Spirituality in adolescents, *Research in the Social Scientific Study of Religion* 18/2007.

109. WILLS T. A., YAEGER A. M. & SANDY J. M., Buffering effect of religiosity for adolescent substance use. *Psychology of Addictive Behaviours* 17(1)/2003.

110. ROSTOSKY S., DANNER F. & RIGGLE E., Is religiosity a protective factor against substance use in young adulthood? Only if you're straight!, *Journal of adolescent health* 40(5)/2007.

κινδύνου, που μπορεῖ νὰ βλάψουν τους ίδιους¹¹¹, όπως τὸ κάπνισμα, τὴ χρήση οὐσιῶν, κατανάλωση ἀλκοόλ¹¹² ἢ τὴν πρόωρη¹¹³ ἢ ἐπικίνδυνη σεξουαλικὴ δραστηριότητα¹¹⁴. Ἀντίστροφη σχέση φαίνεται, ἐπίσης, νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν παραβατικὴ καὶ ἀντικοινωνικὴ συμπεριφορὰ καὶ τὴ θρησκευτικὴ πίστη τῶν ἐφήβων καὶ νέων¹¹⁵. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ θρησκευτικὴ δραστηριότητα ἐπηρεάζει θετικὰ κάθε πρόσωπο σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐφηβείας¹¹⁶ καὶ ἰδιαίτερα συνδέεται μὲ τὴν ἔλλειψη προβληματικῶν συμπεριφορῶν, τὴν

---

111. SMITH C. & FARIS R., *Religion and American adolescent delinquency, risk behaviors, and constructive social activities: A research report of the National Study of Youth and Religion*, North Carolina 2002.

112. BARTKOWSKI J. P. & XU X., Religiosity and teen drug use reconsidered: A social capital perspective, *American Journal of Preventive Medicine* 32(6)/2007. REGNERUS M. D. & ELDER G. H., Staying on track in school: Religious influences in high - and low - risk settings, *Journal for the Scientific Study of Religion* 42(4)/2003. SINHA J. W., CNAAN R. A. & GELLES R. J., Adolescent risk behaviors and religion: Findings from a national study, *Journal of Adolescence* 30(2)/2007. WINTERS K. C., CHUNG T., STINCHFIELD R., KASSEL J. D. & CONRAD M., *Addictions And Adolescence*, Στὸ Ramachandran V. S., *Encyclopedia of Human Behavior*, London 2012. ROBBINS M., Attitude to smoking among female adolescents: is religion a significant but neglected factor?, Στὸ Francis L. J., Astley J. & Robbins M., *Religion, Education and Adolescence: International Empirical Perspectives*, Cardiff 2005.

113. DONAHUE M. J. & BENSON P. L., ὥπ. π. HOLDER D. W. καὶ Συν., The association between adolescent spirituality and voluntary sexual activity, *Journal of Adolescent Health* 26(2)/2000.

114. SMITH C. & DENTON M., ὥπ. π. BRIDGES L. J. & MOORE K. A., *Religious involvement and children's well-being: What research tells us (and what it doesn't)*, Washington 2002. BERNE L. & HUBERMAN B., *European Approaches to Adolescent Sexual Behavior and Responsibility*, Washington 1999, σσ. 51-66.

115. BAIER C. J. & WRIGHT B. R., "If you love me, keep my commandments": A meta-analysis of the effect of religion on crime, *Journal of Research in Crime and Delinquency* 38(3)/2001. BAIER D., The Influence of Religiosity on Violent Behavior of Adolescents: A Comparison of Christian and Muslim Religiosity, *J Interpers Violence* 29(1)/ 2014. JOHNSON B. R., JANG S. J., LARSON D. B., & LI S. D., Does adolescent religious commitment matter: A reexamination of the effects of religiosity on delinquency, *Journal of research in Crime and Delinquency* 38(1)/2001. REGNERUS M. D. & ELDER G. H., ὥπ. π. PEARCE M . J., JONES S. M., SCHWAB – STONE M. E. & RUCHKIN V., The protective effects of religiousness and parent on the development of conduct problems among youth exposed to violence, *Child Development* 74(6)/2003.

116. REGNERUS M. D. & ELDER G. H., ὥπ. π.

νήγιτη ἀνάπτυξη τῶν ἐφήβων¹¹⁷, τὴν νοηματοδότηση τῆς ζωῆς¹¹⁸ καὶ τὸν προσδιορισμὸν τῆς ταυτότητάς τους¹¹⁹.

Ἐκτὸς ὅσων ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ἔνα ἀριθμὸς ἐρευνῶν ἀναδεικνύουν τὴν σχέσην μεταξὺ τῆς θρησκευτικότητας τῶν ἐφήβων καὶ τῆς ἐνσυναίσθησης. Εἰδικότερα, αὐτὴ ἡ σχέση φανερώνεται στὴν προσφορὰ στοὺς ἄλλους, τὸν ἐθελοντισμὸν καὶ ἀλτρουισμὸν στὸ πλαίσιο τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας καὶ τῆς εὐρύτερης κοινωνίας¹²⁰. Ἀκόμη, ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς πίστης καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐνεργοποίηση σχετίζεται ἀμεσαὶ μὲ τὴν πολιτικὴ εὐαισθητοποίηση καὶ ἐνεργοποίηση¹²¹, κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ φανεῖ πολὺ χρήσιμο στὸν σχεδιασμὸν τῆς ἐκπαίδευσης ποὺ προσφέρει τὸ Κράτος.

Μία ἀκόμη μετα-ἀνάλυση¹²² ἐρευνῶν κάποιων ἀπὸ τὶς παραπάνω, ἀλλὰ καὶ ἄλλων (45) ἀπέδωσε στοιχεῖα, κυρίως ὅσον ἀφορᾶ τὴν θετικὴ ἐπίδραση τῆς θρη-

117. DOWLING E. M. καὶ Συν., Structural relations among spirituality, religiosity, and thriving in adolescence, *Applied Developmental Science* 8(1)/2004. BENSON P. L., SCALES P. C., SESMA A. J. & ROEHLKEPARTAIN E. C., Adolescent spirituality, Στὸ Moore K. A. & Lippman L. H., *What do children need to flourish? Conceptualizing and measuring indicators of positive development*, New York 2005.

118. DAMON W., *The path to purpose*, New York 2008. ROESER R. W., ISAAC S. S., ABO-ZENA M., BRITTIAN A. & PECK S. J., *Self and identity processes in spirituality and positive youth development*, Στὸ Lerner R. M., Roeser R. W. & Phelps E., *Positive youth development and spirituality: From Theory to research*, Pennsylvania 2008. TEMPLETON J. L. & ECCLES J. S., *The relation between spiritual development and identity processes*, Στὸ Roehlkepartain E. C., King P. E., Wagener L. M. & Benson P. L., *The handbook of spiritual development in childhood and adolescence*, California 2008.

119. MARKSTROM - ADAMS C., HOFSTRA G. & DOUGHER K., The ego virtue of fidelity: A case for the study of religion and identity formation in adolescence, *Journal of Youth and adolescence* 23(4)/1994. MARKSTROM - ADAMS C. & SMITH M., Identity formation and religious orientation among minority and majority high schools students from the United States and Canada, *Journal of Adolescence* 19(3)/1996. FULTON A. S., Identity status, religious orientation and prejudice, *Journal of Youth and Adolescence* 26(1)/1997.

120. HART D. & FEGLEY S., Prosocial Behavior and Caring in Adolescence: relations to Self-Understanding and Social Judgment, *Child Development* 66(5)/1995. SMITH C. & DENTON M., ὅπ.τ. YOUNISS J. A., MCLELLAN J. & YATES M., Religion, community service, and identity in American Youth, *Journal of Adolescence* 22(2)/1999.

121. KERESTES M., YOUNISS J. E., & METZ E., Longitudinal patterns of religious perspective and civic integration. *Applied Developmental Science* 8(1)/2004. CRYSTAL D. S. & DEBELL M., Sources of civic orientation among American Youth: Trust, religious valuation, and attributions of responsibility. *Political Psychology* 23(1)/2002.

122. Μετα-ἀνάλυση (meta-analysis) εἶναι μία ἀντικειμενικὴ καὶ ποσοτικὴ στατιστικὴ μέθοδος ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν σύνθεση (π.χ. συνδυασμὸν καὶ σύνοψη) ἐρευνητικῶν μελετῶν

σκευτικότητας στοὺς ἐφήβους καὶ νέους, ἀλλὰ καὶ κάποια ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴ δημόσια ἢ ἴδιωτικὴ ἔκφραση τῆς πίστης, ἀλλὰ καὶ τὴ σχέση αὐτῆς –καὶ τῆς ἀνάπτυξής της– μὲ τὸν δημόσιο καὶ ἴδιωτικὸ χῶρο. Θέματα ποὺ στὴν σύγχρονη ἐποχὴ ἔχουν παραθεωρηθεῖ καὶ ἔχουν τροφοδοτήσει ποικίλες συζητήσεις καὶ συγκρούσεις. Η ἀνάλυση ἔδειξε ὅτι ἡ θρησκευτικότητα γενικὰ σχετίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ μὲ τὴ θετικὴ συμπεριφορά (γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο καὶ τὴν προσωπικὴ εύτυχία) καὶ ἀντίθετα δὲν σχετίζεται μὲ τὴν ἀρνητική. Η πρώτη συσχέτιση, μάλιστα, εἶναι ἰσχυρότερη ὅταν κάποιοι δηλώνουν ὅτι πιστεύουν ἴδιωτικὰ παρὰ δημόσια (συμμετοχὴ στὴ λοιπεία). Ἐπιπλέον, οἱ ἔρευνες καταδεικνύουν σχετικὰ μὲ τὴ θρησκευτικότητα ὅτι α) ἀποτελεῖ παράγοντα κοινωνικοποίησης, ὅταν ἡ θρησκεία εἶναι μέρος τῆς πολιτιστικῆς ταυτότητας καὶ ταιριάζει στὴν ἀνάπτυξη τοῦ προσώπου, β) ὁ ἴδιωτικὸς τρόπος ἔκφρασης τῆς πίστης ἐπιδρᾶ περισσότερο ἀπὸ τὴ δημόσια ἔκφραση αὐτῆς, κάτι ποὺ ἀντικατοπτρίζει τὸ ἐκκοσμικευμένο κοινωνικὸ γίγνεσθαι τῆς ἐποχῆς, ποὺ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴ θρησκεία καὶ γ) ἡ θρησκεία ἀποδεικνύεται ὅτι σχετίζεται γενικὰ μὲ τὴ συμπεριφορὰ μέσω τῶν εὐκαιριῶν ἔκφρασης ποὺ παρέχει καὶ τῶν κανονιστικῶν σχέσεων ποὺ δημιουργεῖ (π.χ. βάπτιση νηπίου). Πέρα ἀπὸ αὐτά, ἡ θρησκευτικότητα ἐνὸς ἀτόμου καθορίζει τὸν τρόπο συμπεριφορᾶς του, περισσότερο ὅταν ἡ θρησκεία, ποὺ ἀκολουθεῖ, εἶναι σημεῖο ἀναφορᾶς τοῦ πολιτισμοῦ τῆς κοινωνίας ποὺ ζεῖ. Γιὰ τοὺς ἐφήβους εἰδικότερα, ἡ θρησκεία δὲν ἐπιδρᾶ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴ συμπεριφορᾶς τους, γιατὶ δὲν ταιριάζει τόσο μὲ τὸν μοντέρνο, ἐκκοσμικευμένο τρόπο ζωῆς. Ἀντίστοιχα ὅσα στοιχεῖα τῆς θρησκείας ταιριάζουν μὲ τὸν σύγχρονο κόσμο ἀσκοῦν μεγαλύτερη ἐπίδραση στὴ συμπεριφορὰ τῶν ἐφήβων κι ἔχουν μεγαλύτερη κοινωνικὴ ἀποδοχή, ὅπως κι ἐλεγχο. Συμπερασματικά, γιὰ τοὺς ἔρευνητες ἡ θρησκευτικότητα ἔχει ἰσχυρότερη σχέση μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν νέων καὶ τὴ συμπεριφορά τους, ἀν τὸ θρησκευτικὸ περιβάλλον, στὸ ὅποιο μεγαλώνουν, ταιριάζει πιὸ πολὺ στοὺς ἴδιους¹²³.

Εἶναι σαφὲς ὅτι πιὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ θρησκευτικότητα τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων παρατηρεῖται κυρίως στὶς Η.Π.Α., ὅπου ἡ θρησκευτικὴ

ποὺ ἔχουν γίνει στὸ παρελθὸν γιὰ κάποιο συγκεκριμένο θέμα, ὥστε νὰ ὀδηγήσουν σὲ ἔνα συνολικὸ συμπέρασμα.

123. CHEUNG C. & YEUNG J. W., Meta-analysis of relationships between religiosity and constructive and destructive behaviors among adolescents. *Children and Youth Services Review* 32(2)/2011.

ἀγωγὴ ἀνήκει στὴν ἴδιωτικὴ σφαιρά τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας τοῦ καθενός. Στὸ ἐκκοσμικευμένο εὐρωπαϊκὸ περιβάλλον, ἡ συζήτηση γιὰ τὴν παιδικὴ καὶ νεανικὴ θρησκευτικότητα γίνεται δημόσια καὶ γίνονται ἔρευνες μεγαλύτερης ἐμβέλειας, ποὺ ἀφοροῦν κυρίως ἐφήβους ἀπὸ 15 καὶ ἄνω. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἡ ἔρευνα ἐννέα Πανεπιστημίων σὲ ὅκτω Εὐρωπαϊκὲς χῶρες (Γερμανία, Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Ὀλλανδία, Νορβηγία, Ἐσθονία, Ρωσία, Ισπανία) μὲ τίτλο: Religion in Education. A contribution to Dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European countries? (REDCo) ποὺ διήρκησε ἀπὸ τὸ 2006 ἕως τὸ 2009. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἀνέδειξ ὅτι α) οἱ ἔφηβοι θεωροῦν τὴν θρησκεία ὡς ἀναπόσπαστο κοινμάτι τῆς κοινωνίας ποὺ δὲν προκαλεῖ κατὰ βάση διαμάχες καὶ ἔνοφοβία¹²⁴ καὶ β) οἱ θρησκευόμενοι μαθητὲς δὲν εἶναι λιγότερο ἀνεκτικοὶ στὴ διαφορετικότητα ἢ λιγότερο ἀνοιχτοὶ στὸν διάλογο ἀπὸ τοὺς μὴ θρησκευόμενους¹²⁵. Πρὸ τὸν ἀπὸ αὐτὴν, μία ἄλλη ἔρευνα σὲ δέκα χῶρες (Γερμανία, Μεγάλη Βρετανία, Πολωνία, Ὀλλανδία, Σουηδία, Φινλανδία, Ἰρλανδία, Κροατία, Ισραήλ) καὶ σὲ 8.948 τελειόφοιτους Δευτεροβάθμιας Ἐκπαίδευσης μελέτησε σὲ βάθος τὴν θρησκευτικότητα στὴ ζωὴ τους καὶ τὴ σχέση τους μὲ τὴ θρησκεία καὶ τοὺς φορεῖς της. Ἀπὸ αὐτὴν προέκυψε ὅτι ἡ θρησκεία λειτουργεῖ ὡς σταθεροποιητικὸ στοιχεῖο τῆς ταυτότητας, ἐπειδὴ διασυνδέει τὸ ὑποκείμενο (νέος) μὲ τὸ παρελθόν του ὅχι μόνο τὸ συλλογικὸ ἄλλὰ καὶ τὸ προσωπικό. Ταυτόχρονα σὲ ὅλες τὶς χῶρες διαπιστώθηκε ὅτι ἡ θρησκεία σχετίζεται μὲ τὶς ἀνθρωπιστικὲς ἀξίες ἀπὸ τοὺς νέους. Αὔτες οἱ πιστοὶ νέοι θεωροῦν ὅτι τὶς διδάσκονται ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, ἐνῷ στὸ σχολεῖο περιμένουν ἀπὸ τὴ Θρησκευτικὴ Ἐκπαίδευση νὰ τοὺς καλλιεργήσει ἵκανότητες νὰ ἀναζητοῦν ἐναλλακτικοὺς τρόπους ἀντιμετώπισης ζητημάτων τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς ζωῆς¹²⁶.

‘Αν καὶ ἀναφέρονται σὲ πολλὲς ἔρευνες θετικὲς ἐπιρροὲς τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης στὴν προσωπικότητα καὶ στὴ ζωὴ τῶν ἐφήβων, δὲν πρέπει

124. VALK P., BERTRAM - TROOST G., FRIEDERICI M., & BERAUD C., *Teenager's Perspectives on the Role of Religion in their Lives, Schools and Societies: A European Quantitative Study*. Munster, New York Munchen, Berlin 2009, σ. 425.

125. Ὁπ.π., σσ. 404-407.

126. ZIEBERTZ H.-G., KAY W. K. & RIEGEL U., *Youth in Europe 3: An International Empirical Study of the Significance of Religion for Life Orientation*, Munster 2009. KAY W. K. & ZIEBERTZ H.-G., A nine-country survey of youth in Europe: selected findings and issues, *British Journal of Religious Education* 28(2)/2006.

νὰ θεωροῦνται πανάκεια, γιατί ἔχουν σημειωθεῖ ἀπὸ ἐρευνητὲς καὶ ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις τῆς θρησκευτικότητας ἀναφορικὰ μὲ προβληματικὲς κοινωνικὲς συμπεριφορὲς καὶ ψυχοπαθολογικὲς καταστάσεις¹²⁷.

Ωστόσο, σὲ κάθε περίπτωση τὸ θρησκευτικό, κοινωνικὸ καὶ ἰστορικοπολιτισμικὸ περιβάλλον τῶν προσώπων καθορίζουν τόσο τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας τους ὅσο καὶ τὴ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ ἐπιρροή της καὶ γιὰ αὐτὸ ὅλα τὰ εὐρήματα τῶν ἐρευνῶν ἐρμηνεύονται ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ πλαισίου τους. "Ετοι, γιὰ παράδειγμα, μπορεῖ νὰ κατανοήσει κανεὶς στὴ ναζιστικὴ Γερμανία, τὴ θρησκευτικότητα τῆς Γερμανικῆς νεολαίας γενικότερα καὶ τῆς Χιτλερικῆς νεολαίας (Hitlerjugend) εἰδικότερα. Πράγματι, οἱ ἔννοιες τοῦ «συστήματος ἀπόδοσης νοήματος» σὲ ἐπίπεδο θεσμῶν καὶ θρησκευτικῶν κοινοτήτων καὶ τοῦ «συστήματος διαμόρφωσης ταυτότητας» σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο ἀπὸ τὴ Συστηματικὴ θεωρία ἀποδεικνύονται πολὺ χρήσιμες τόσο γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς θρησκευτικότητας ὅσο καὶ τῆς παθολογίας της¹²⁸. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν πλαισίων καὶ ἡ ἀντίληψή τους ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο δημιουργοῦν τὸ περιβάλλον διαφορετικῆς ἐννοιολόγησης τῆς σχέσης ταυτότητας καὶ θρησκείας, ἡ ὁποίᾳ ἀναπτύσσεται πρωταρχικὰ στὸ πλαίσιο τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς κοινότητας καὶ τῆς σχέσης ταυτότητας καὶ πίστης, ἡ ὁποίᾳ ἀναπτύσσεται πρωταρχικὰ στὸ πλαίσιο τοῦ δια-πολιτισμοῦ καὶ τοῦ προσωπικοῦ στοχασμοῦ/ἀναζήτησης¹²⁹. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπία ὁ πυρήνας τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητας εἶναι μία προσωπικὴ διεργασία ταυτοποίησης τοῦ ἑαυτοῦ στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς καὶ συλλογικῆς διεργασίας, ποὺ διενερ-

---

127. ΑΥΓΟΥΣΤΙΔΗ Π. Α., 'Αγιότητα καὶ Ἐνηλικίωση. Ψυχολογικὴ καὶ Ποιμαντικὴ προσέγγιση', ὥπ.π., σσ. 105-106. SILBERMAN I., HIGGINS E. T. & DWECK C. S., Religion and world change: Violence and Terrorism versus Peace, *Journal of Social Issues* 61(4)/2005. WAGENER L. M. & MALONEY H. N., *Spiritual and religious pathology in childhood and adolescence*, Στό Roehlkepartain E. C., King P. E., Wagener L. M. & Benson P. L., *The handbook of spiritual development in childhood and adolescence*, California 2006. OSER F. K., SCARLETT W. G. & BUCHER A., *Religious and spiritual development throughout the lifespan*, Στό Damon W. & Lerner R. M., *Handbook of child psychology* (τ. 1), New Jersey 2006.

128. ALTEMEYER B. & HUNSMERGER B., *Fundamentalism and authoritarianism*, Στό Paloutzian R. F. & Park C. L., *Handbook of the psychology of religion*, New York 2005. ROESER R. W. & PECK S., An Education in Awareness: Self, Motivation, and Self-Regulated Learning in Contemplative Perspective. *Educational Psychologist* 44(2)/2010. SILBERMAN I., HIGGINS E. T. & DWECK C. S., ὥπ.π.

129. ROESER W. R., ISAAC S. S., ABO-ZENA M., BRITTIAN A. & PECK S. J., ὥπ.π. TEMPLETON J. L. & ECCLES J. S., ὥπ.π.

γεῖται στὸ ἴδιαίτερο πολιτιστικό-ἰστορικό-θρησκευτικὸ πλαίσιο μιᾶς παράδοσης, δχι ὅμως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦ Θεοῦ¹³⁰.

Ἡ παραπάνω παρατήρηση ἀντικατοπτρίζει τὴν κριτικὴ στὴ θεωρία τῆς γνωσιακῆς ἀνάπτυξης, ἡ ὁποία ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν Piaget καὶ ὅσους στηρίζονται σὲ αὐτὸν. Ὁ ρόλος τοῦ πλαισίου καὶ τῶν κοινωνικῶν ἀλληλεπιδράσεων στὴν ἐρμηνεία καὶ τὴν κατανόηση τῶν ἐπικοινωνιακῶν πράξεων καὶ τῶν συμπεριφορῶν θέτει, στὴ συνάφεια τῶν θεμάτων μας, τὸ πρόσωπο καὶ τὶς σχέσεις του στὸ κέντρο τοῦ προβληματισμοῦ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ποὺ εἶναι τὸ ξήτημα τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης στὸ παιδί¹³¹. Παράλληλα φέρνει στὸ προσκήνιο τὴν πρωταρχικὴ σχέση μὲ τὸν προσωπικὸ Θεό, ποὺ δὲν εἶναι μία ἀφηρημένη ὑπερβατικὴ ἔννοια, ἀλλὰ Πρόσωπο, μὲ τὸ ὅποιο κάθε πρόσωπο βρίσκεται σὲ σχέση-κοινωνία¹³². Ἔτσι, ἡ θρησκευτικότητα ἀναπτύσσεται στὸ παιδί καὶ ἀπὸ τὸ παιδί σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους, π.χ. τοὺς γονεῖς¹³³ προσφέροντας ἓνα σύστημα νοηματοδότησης καὶ ἐρμηνείας τὸ ὅποιο ἐπηρεάζει καὶ τὸ ἕδιο ὡς μέρος τοῦ συνόλου, ποὺ τοῦ τὸ προσφέρει¹³⁴. Ἀκόμη, προσεγγίσεις, ὅπως αὐτὴ τῆς ἡθικῆς ἀνάπτυξης μέσω τῆς ἐνσυναίσθησης¹³⁵ τοῦ Martin

130. ASHMORE R. D., DEAUX K. & McLAUGHLIN – VOLPE T., An organizing framework for collective identity: Articulation and significance of multidimensionality, *Psychological Bulletin* 130(1)/2004. TEMPLETON J. L. & ECCLES J. S., ὥπ.π. ZIEBERTZ H.-G. & KAY W. K., *Youth in Europe 2: An International Empirical Study about Religiosity*, Munster 2006. ZIEBERTZ H.-G., KAY W. K. & RIEGEL U., ὥπ.π.

131. ΠΟΥΡΚΟΥ Μ. Α., Ὁ ρόλος τοῦ πλαισίου στὴν ἀνθρώπινη ἐπικοινωνία, τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν κοινωνική-ἡθική μάθηση, Ἀθήνα 2003. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ Α. Β., *Σχεσιοδυναμική Παιδαγωγική τοῦ Προσώπου*, Ἀθήνα 2000.

132. ZIZIOLAS J. D., *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church*, Crestwood, N.Y. 1997.

133. KIRKPATRICK L. A. & SHAVER P. R., Attachment theory and religion: Childhood attachments, religious beliefs, and conversion, *Journal for the Scientific Study of Religion* 29(3)/1990. PIEDMONT R., *The role of personality in understanding religious and spiritual constructs*, Στὸ Paloutzian R. F. & Park ἔ. ὥ., *Handbook of psychology of religion*, New York 2005, σσ. 253-273.

134. SILBERMAN I., *Religious Violence, terrorism and peace: A meaning-system analysis*, Στὸ Paloutzian R. F. & Park C. L., ὥπ.π., New York 2005. BERING J., Towards a cognitive theory of existential meaning. *New Ideas in Psychology* 21(2)/2003. PARGAMENT K., *Spiritually integrated psychotherapy: Understanding and addressing the sacred*, New York 2007.

135. Ἐνσυναίσθηση εἶναι μία ἀντιπροσωπευτικὴ συναισθηματικὴ ἀντίδραση ποὺ εἶναι περισσότερο κατάλληλη γιὰ τὴν κατάσταση κάποιου ἄλλου ἀτόμου, παρὰ γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ ἕδιου τοῦ ὅποιουν. Bλ. HOFFMAN M. L., *The Contribution of Empathy to Justice and Moral Development*, Στὸ Eisenberg, N. & Strayer, J., *Empathy and its Development*, New York 1987, σσ. 47-80.

Hoffman¹³⁶ ή της Norma Haan¹³⁷, ποὺ ἔστιάζει στὸ ρόλο τῆς διαπροσωπικῆς ἐμπειρίας στὴν συμπεριφορά, ἀναδεικνύουν τὴν ἐναλλακτικὴ πρόταση στὴ γνωσιακὴ θεωρία. Βέβαια, καὶ οἱ γνωσιακοὶ ἐπιστήμονες, ὅπως ἀναφέρθηκε διαπίστωσαν τὸν ρόλο τοῦ πλαισίου, ἀλλὰ ἀναφέρονταν βασικὰ στὸ κοινωνικὸ καὶ ίστορικοπολιτισμικὸ πλαίσιο. Πλέον, μὲ δόηγὸ τὸν κονστρουκτιβισμὸ¹³⁸ ὡς θεωρία τίθεται καὶ τὸ ζήτημα τῆς διαμόρφωσης τοῦ κατάλληλου πλαισίου μέσω τῶν διαδικασιῶν μάθησης ὥστε ἐμπειρικὰ καὶ βιωματικὰ νὰ οἰκοδομεῖται ἡ κάθε γνώση¹³⁹.

4. Παράγοντες ποὺ συντελοῦν στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ θρησκευτικῆς πίστης τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου

Ἄναφέρθηκαν πολλὰ γιὰ τὶς σχέσεις, ποὺ ὁρίζουν τὰ πλαίσια ἀνάπτυξης τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης. Ἡ σχέση ὡς ἔννοια καὶ πράξη βρίσκεται στὸν πυρήνα τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας καὶ προσφέρει τὸ πλαίσιο κατανόησης τῆς ἀμοιβαίας διεργασίας ποὺ ἐπισυμβαίνει ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα καὶ στὸν Προσωπικὸ Θεό καὶ κατ’ ἐπέκταση σὲ κάθε σχέση. Μέσα ἀπὸ τὶς σχέσεις ὁ ἄνθρωπος ἀναπτύσσεται καὶ τελειώνεται. Καὶ φυσικὰ δὲν εἶναι εὔκολες καὶ δὲν ἔχουν ὅλες οἱ σχέσεις θετικὰ ἀποτελέσματα. «”Οποιος θέλει νὰ γίνει χριστιανός, πρέπει πρῶτα νὰ γίνει ποιητής» λέει ὁ δοσιος Πορφύριος¹⁴⁰ περιλαμβάνοντας στὴ λέξη ποιητής τὴν ἀγάπη καὶ τὸν πόνο, ἀλλὰ καὶ τὴν προσωπικὴ

---

136. HOFFMAN M. L., *Moral Development*, Στὸ Bornstein M. H. & Lamb M., *Developmental Psychology: An Advanced Textbook*, New Jersey 1988.

137. HAAN N., AERTS E. & COOPER B., *On Moral Grounds: The Search for Practical Morality*, New York 1985.

138. Κονστρουκτιβισμός (constructivism) ἡ ἐποικοδομισμὸς εἶναι ἡ θεωρία κατὰ τὴν ὁποίᾳ ἡ μάθηση λαμβάνει χώρα σὲ πλαίσια καὶ τὰ ἄτομα διαμορφώνουν ἡ οἰκοδομοῦν μεγάλο μέρος τῶν ὅσων μαθαίνουν καὶ κατανοοῦν, σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἐμπειρίες τους στὶς διάφορες καταστάσεις. Βλ. SCHUNK D. H., *Θεωρίες Μάθησης. Μία ἐκπαιδευτικὴ θεώρηση*, μτφρ. Ε. Έκκενάκη, ἐπιμ. Γ. Κουλαουζίδη, Ἀθήνα 2009, σ. 561.

139. VYGOTSKY L., *Noūς στὴν κοινωνία: Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀνωτέρων ψυχολογικῶν διαδικασιῶν*, μτφρ. Α. Μπίμπου, ἐπιμ. Σ. Βοσνιάδου, Ἀθήνα 1998. ΔΑΦΕΡΜΟΥ Μ., *Η πολιτισμική-ϊστορικὴ θεωρία τοῦ Vygotsky*, Ἀθήνα 2002. BRUNER J., *Ο Πολιτισμὸς τῆς Έκπαιδευσης*, μτφρ. Χ. Βουγιούκα, Ἀθήνα 2007. ΦΡΥΔΑΚΗ Ε., *Η διδασκαλία στὴν τομὴ τῆς νεωτερικῆς καὶ μετανεωτερικῆς σπέψης*, Ἀθήνα 2009.

140. Βλ. ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 228.

ένέργεια τοῦ ἀνθρώπου-ποιητῆ ποὺ μέσα στὸ πλαισιό του ἐπιτελεῖ τὸ ἔργο του. Καὶ «ἔργο μας εἶναι νὰ προσπαθοῦμε νὰ βροῦμε ἓνα τρόπο νὰ μποῦμε μέσα στὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ» μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους. Καὶ ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ ποὺ διαμορφώνουν τὸ πλαισιό ὅπερε οἱ ἐξωτερικὲς διαπροσωπικὲς διεργασίες, ποὺ συμβαίνουν σὲ σχέση μὲ αὐτούς, νὰ γίνονται ἐνδοπροσωπικὲς διαδικασίες καί, στὴ διαδικασία τῆς ἀνάπτυξης, νὰ δημιουργοῦν οὐσιαστικὰ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον ἀνάπτυξης τοῦ νοῦ καὶ διαμόρφωσης τῆς συμπεριφορᾶς¹⁴¹;

4.1 Οἰκογένεια

«Στὴν οἰκογένεια βρίσκεται μεγάλο μέρος ἀπ’ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου»¹⁴². Οἱ γονεῖς διαδραματίζουν σπουδαῖο ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων¹⁴³. Υπάρχουν τρεῖς πτυχὲς τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς ποὺ ἐπηρεάζουν κατὰ βάση τὴ διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητας τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου¹⁴⁴. Ἀρχικά, ἡ θρησκευτικότητα τῶν γονιῶν καὶ τὰ χαρακτηριστικά τῆς, στὰ δόπια ἐκτίθενται ἀπὸ νωρίς τὰ παιδιὰ καὶ οἱ ἐφηβοί, διαμορφώνουν τὴ βάση ποὺ θὰ τοὺς χρειαστεῖ στὴν ἀρχὴ τῆς ἐνήλικης ζωῆς στὴ διαμόρφωση τῆς δικῆς τους ταυτότητας¹⁴⁵. Δεύτερον, τὸ κοινωνικοοικονομικὸ πλαισιό τῆς οἰκογένειας, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ἐπίπεδου ἐκπαίδευσης τῶν γονιῶν καὶ τὸ εἰσόδημα τοῦ σπιτιοῦ, διαδραματίζει τὸν ρόλο του στὴ διαμόρφωση τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων. Μελέτες ἔχουν δεῖξει ὅτι λιγότερα μορφωμένα οἰκογενειακὰ περιβάλλοντα καὶ μὲ χαμηλότερο ἀπὸ τὸ μέσο ὅρο εἰσόδημα ἔχουν περισσότερες πιθανότητες νὰ καλλιεργοῦν πιὸ ισχυρὲς πεποιθήσεις γιὰ τὸν Θεὸ καὶ πιὸ παραδοσιακὴ ἀποψη γιὰ τὴ θρησκεία¹⁴⁶. Τὴν ἴδια ὥρα ἄλλες μελέτες εἶναι στὰ συ-

141. VYGOTSKY L., *Noῦς στὴν κοινωνία: Η ἀνάπτυξη τῶν ἀνωτέρων ψυχολογικῶν διαδικασιῶν*, μτφρ. Α. Μπίμπου, ἐπιμ. Σ. Βοσνιάδου, Αθῆνα 1998.

142. Βλ. ὅπ.π., σ. 410.

143. BOYATZIS C., *Children's religious and spiritual development*, Στὸ Paloutzian R. F. & Park C. L., ὅπ.π. SPILKA B., HOOD R. W., HUNSMERGER B. & GORSUCH R., *Psychology of religion: An empirical approach*, New York 2003.

144. PEARCE L. D. & DENTON M. L., *A faith of their own: Stability and change in the religiosity of America's adolescents*. New York 2011.

145. MYER S. M., An interactive model of religiosity inheritance: The importance of family context. *American Sociological Review*, 61(5)/1996.

146. SMITH C. & FARIS R., Socioeconomic inequality in the American religious system: An update and assessment. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44(1)/2005. AMMERMAN N., *Bible Believers: Fundamentalists in the Modern World*. New Brunswick, NJ 1987.

μπεράσματά τους πιὸ ἐπιφυλακτικές μὲ τὴ σχέση ἐκπαίδευσης καὶ πίστης, γιατί ὑπάρχουν γιὰ παράδειγμα ἐνδείξεις ὅτι οἱ νέοι ποὺ ἀποκτοῦν μόρφωση Τοιτοβάθμιας Ἐκπαίδευσης εἶναι πιὸ πιθανὸν νὰ διαμορφώσουν μία πιὸ ἰσχυρὴ θρησκευτικὴ ταυτότητα παρὰ ὅσοι δὲν εἰσάγονται στὰ Πανεπιστήμια¹⁴⁷. Τοίτον, ἡ σταθερότητα στὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον καὶ στὸ σπίτι φαίνεται νὰ ἐπηρεάζει τὸν ἔφηβο στὴ θρησκευτικότητα καὶ πίστη του, εἴτε θετικὰ εἴτε ἀρνητικά. Ἔτσι, καθίσταται εὐκολότερο νὰ κατανόησουμε τὴ μῆ-θρησκευτικότητα ἐφήβων ἀπὸ μὴ παραδοσιακὲς οἰκογένειες (μονογονεῖκὲς κ.ἄ.), ἐφόσον παραδοσιακοὶ θρησκευτικοὶ θεσμοὶ τείνουν νὰ μὴν τὶς ἀποδέχονται¹⁴⁸.

Οἱ γονεῖς, ἀναλυτικότερα, ἀποτελοῦν σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς νέους, γιὰ νὰ ἐρμηνεύουν ὁ, τιδήποτε ἀφορᾶ τὴ θρησκεία καὶ τὰ πιστεύω. Ἡ θρησκευτικὴ πρακτικὴ τῶν γονιῶν προσφέρει τὰ θεμέλια, γιὰ νὰ οἰκοδομήσουν οἱ νέοι τὴν πίστη τους μὲ ἀνάλογη σταθερότητα¹⁴⁹. Κι αὐτὸ γίνεται ἄμεσα μὲ τὶς θρησκευτικὲς πράξεις καὶ ἔμμεσα βλέποντας οἱ νέοι πῶς καὶ πόσο ἡ θρησκεία ἐπηρεάζει τὶς συμπεριφορὲς τῶν γονιῶν τους¹⁵⁰. Ἔρευνες ἔχουν δεῖξει ὅτι οἱ οἰκογένειες ποὺ συντελοῦν στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας τῶν παιδιῶν τους τὸ πετυχαίνουν υἱοθετώντας μεθόδους, ὅπως τὴ διδασκαλία, τὸν διάλογο, παίξιμο ρόλων, συμπροσευχὴ καὶ συμμετοχὴ σὲ λατρευτικὲς πράξεις¹⁵¹. Μία ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι ἡ συμμετοχὴ στὴ λατρεία τῶν γονιῶν μαζὶ μὲ τὰ παιδιά τους εἶναι πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἀπὸ τὴν ἀπλὴ θρησκευτικότητα¹⁵², ἐνῷ μία ἄλλη ἔρευνα ἔδειξε ὅτι ἡ συζήτηση μὲ τοὺς γονεῖς γιὰ θρησκευτικὰ θέματα καὶ ἡ κοινὴ συμμετοχὴ σὲ θρησκευτικὲς δραστηριότητες προκαλοῦν ἀπὸ νωρὶς καταγεγραμμένες ἀπὸ τοὺς νέους θρησκευτικὲς ἐμπειρίες καὶ ἀναγνώριση τῆς σημασίας τῆς

---

147. WUTHNOW R., *Boundless Faith. The Global Outreach of American Churches*. California 2010.

148. EDGEWELL P., *Religion and Family in a Changing Society*. Princeton, NJ 2005.

149. OZORAK E., Social and cognitive influences on the development of religious beliefs and commitment in adolescence, *Journal for the Scientific Study of Religion* 28(4)/1989.

150. SPILKA B., HOOD R. W., HUNSDERGER B. & GORSUCH R., ὥπ.π.

151. DOLLAHITE D. C. & MARKS L. D., *How highly religious families strive to fulfil sacred purposes*, Στὸ Bengtson V., Acock A., Allen A., Dillworth-Anderson P. & Klein D., Sourcebook of family theory and research, California 2005. KING P. E. & FURROW J. L., Religion as a resource for positive youth development: Religion, social capital, and moral outcomes. *Developmental Psychology* 8(1)/2004.

152. ERIKSON J. A., Adolescent religious development and commitment: A structural equation model of the role of family, peer group, and educational influences, *Journal for the Scientific Study of Religion* 31(2)/1992.

θρησκείας στή ζωή τους¹⁵³. Βέβαια, δὲν ἔχουμε ἀνάλογες ἔρευνες σὲ Ὁρθόδοξα χριστιανικὰ περιβάλλοντα, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ ἀγνοήσουμε σημαντικὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς βοηθοῦν νὰ ἀναγνωρίσουμε μέσα ἀπὸ διαιρέσεις καὶ διαφορές ὅ,τι εἶναι χρήσιμο.

Ἡ ποιότητα τῶν σχέσεων γονιῶν καὶ παιδιῶν θεωρεῖται τὸ κλειδὶ στὴν ἀνάπτυξη τῆς πίστης. Οἱ ἀληθινὲς στενὲς σχέσεις ἐμπιστοσύνης καὶ ἀσφάλειας εἶναι σημαντικὲς γιὰ τὴν ἀποδοτικότερη μετάδοση τῆς πίστης καὶ τῆς θρησκείας ἀπὸ τοὺς γονεῖς στὰ παιδιά¹⁵⁴, καὶ μὲ λιγότερες ἀμφισβήτησεις στὴν «ἀσυμβίβαστη ἐφηβεία»¹⁵⁵. Οἱ ζεστὲς καὶ ὑποστηρικτικὲς σχέσεις μὲ γονεῖς ποὺ θρησκεύουν ἀναπτύσσουν ἀνάλογα καὶ τῇ θρησκευτικότητα καὶ πίστη τῶν ἐφήβων¹⁵⁶. Δὲν μποροῦμε νὰ μὴν ἀναφέρουμε ὅτι σημαντικὸ δόλο διαδραματίζουν καὶ ὅ παπποὺς καὶ γιαγιὰ σὲ πολλὲς περιπτώσεις καὶ σὲ κάποιες τὰ ἀδέλφια¹⁵⁷.

Μέχρι σήμερα, βέβαια, δὲν ἔχει ἀποδειχθεῖ ἡ μακροζωϊα τῆς ἐπιφρονίης τῶν γονιῶν στὴ θρησκευτικότητα τῶν παιδιῶν, ὅταν πιὰ περάσουν στὴν ἐνήλικη ζωή, ἀλλὰ ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ὅποια κι ἀν εἶναι ἡ θρησκευτικότητα τῶν γονιῶν, στὴ διάρκεια τῆς ἐφηβείας αὐξάνεται καὶ ἡ διάθεση γιὰ τὴν πίστη¹⁵⁸ καὶ ἀντίστοιχα ἡ ἀμφιβολία γιὰ αὐτήν¹⁵⁹. Γιὰ αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ δόλος τῶν γονέων εἶναι σημαντικός. Ἡ Φ. Ντολτὸ λέει «Ἡ πνευματικὴ ἀφύπνιση τοῦ παιδιοῦ ἔξαρταται ἀπὸ τὴν πίστη τοῦ διδάσκοντος. Διότι δὲν μεταδίδεται γνώση, μεταδίδεται βίωμα! Τὴν ἐνδόμυχη ἐμπειρία του μὲ τὸν Θεό, μεταδίδει ὁ γονιὸς δίνοντας

153. KING P. E., FURROW J. L. & ROTH N. H., The influence of families and peers on adolescent religiousness, *Journal of Psychology and Christianity* 21(2)/2002.

154. BAO W. N., WHITBECK L. B., HOYT D. R. & CONGER R. D., Perceived parental acceptance as a moderator of religious transmission among adolescent boys and girls, *Journal of Marriage and the family* 61(2)/1999.

155. ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΥ Σ., *Ἡ ψυχοσυναίσθηματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἐφήβου*, Στὸ Τουάντη Γ. & Μανωλόπουλου Σ., Σύγχρονα θέματα παιδοψυχιατρικῆς: Θεραπευτικὲς προσεγγίσεις, vol. 1, χ.τ. 1989.

156. WILSON J. & SHERKAT D. E., Returning to the fold, *Journal for the Scientific Study of Religion* 33(2)/1994.

157. BOYATZIS C. J., DOLLAHITE D. & MARKS L., *The family as a context for religious and spiritual development in children and youth*, Στὸ Roehlkepartain, King P. E., Wagener L., Benson P. L., *Handbook of spiritual development in childhood and adolescence*, California 2006.

158. ΚΡΙΣΤΕΒΑ Τ., *Αὐτὴ ἡ ἀπίστευτη ἀνάγκη γιὰ πίστη*, μτφρ. Τ. Κωνσταντίνου, Ἀθήνα 2011[2005], σσ. 38-41.

159. LEVENSON M. R., ALDWIN C. M. & D'MELLO M., *Religious development from adolescence to middle adulthood*, Στὸ Paloutzian R. F. & Park C. L., ὄπ.π.

τὴ στοργή του μὲ τὰ καθημερινὰ λόγια του, μαζὶ μὲ τὸ γάλα τοῦ στήθους»¹⁶⁰ ὅτι, δηλαδὴ καὶ ὁ ὄσιος Πορφύριος λέει στὴ συμβουλὴ του «Πρέπει ἡ μητέρα νὰ προσεύχεται πολὺ κατὰ τὴν περίοδο τῆς κυήσεως καὶ ν' ἀγαπᾷ τὸ ἔμβρυο, νὰ χαιδεύει τὴν κοιλιά της, νὰ διαβάζει ψαλμούς, νὰ ψάλλει τροπάρια, νὰ ζεῖ ζωὴ ἀγία. Αὐτὸς εἶναι καὶ δική της ὀφέλεια, ἀλλὰ κάνει θυσίες καὶ γιὰ χάρη τοῦ ἔμβρυου, γιὰ νὰ γίνει τὸ παιδί πιὸ ἄγιο, ν' ἀποκτήσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἄγιες καταβολές»¹⁶¹.

4.2 Οἱ φίλοι

Ἡ ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιπτώσεις τῶν συνομηλίκων, κυρίως, στὴν ἐφηβικὴ θρησκευτικότητα εἶναι ἀκόμα στὰ σπάργανα καὶ τὰ ἀποτελέσματα δὲν εἶναι ἀκόμη ἐπιβεβαιωμένα. Σίγουρα, οἱ περισσότερες ἔρευνες εἶναι περιορισμένες γεωγραφικὰ καὶ θρησκευτικὰ καὶ ἔτσι δὲν μποροῦν νὰ γίνουν γενικεύσεις, παρὰ μόνο ἀναφορές.

Ἡ θρησκεία φαίνεται νὰ παῖξει ωρό στὴν ἐπιλογὴ τῶν φίλων καὶ στὴν κοινωνικὴ δικτύωση, ἵδιαίτερα στὸ χῶρο τοῦ σχολείου καὶ κυρίως στὰ μικρὰ σχολεῖα¹⁶², στὰ ὄποια ἡ θρησκευτικὴ ταυτότητα τῶν μαθητῶν εἶναι γνωστὴ καὶ ἀναπτύσσονται εύκολότερα φιλίες καὶ σχέσεις¹⁶³. Ὅταν, βέβαια, δημιουργοῦνται οἱ κατάλληλες συνθῆκες προσωπικῆς γνωριμίας στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τοῦ σχολείου, δείχνει ὅτι ναὶ μὲν οἱ παρέες καὶ οἱ ὅμιλοι ἀναφορᾶς ἐπιλέγονται μὲ βάση τὴν ὁμο-θρησκεία, ἀλλὰ ὑπάρχουν πιθανότητες πλήρους ἀποδοχῆς τοῦ «ἄλλου», τοῦ ἀλλόπιστου ἢ τοῦ μὴ πιστοῦ, καὶ ἀνάπτυξης σχέσεων¹⁶⁴.

---

160. Βλ. ΝΤΟΛΤΟ Φ. & ΣΕΒΕΡΕΝ Ζ., *Tὰ Εὐαγγέλια καὶ ἡ Πίστη: Ὁ κίνδυνος μιᾶς ψυχαναλυτικῆς ματιᾶς*, μτφρ. Ἐ. Κούρη, Ἀθήνα 2002[1996], σ. 421.

161. Βλ. ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὄπ.π., σσ. 405-406.

162. COLLINS R., *Interaction Ritual Chains*. Princeton, NJ 2004. CHEADLE J.E. & SCHWADEL P., The “friendship dynamics of religion”, or “the religious dynamics of friendship”? A social network analysis of adolescents who attend small schools. *Social Science Research*, 41(5)/2012.

163. CROSNOE R., *Fitting In, Standing Out: Navigating the Social Challenges of High School to Get an Education*. New York 2011. McNEELY C. A., NONNEMAKER J. M. & BLUM R. W., Promoting school connectedness: evidence from the national longitudinal study of adolescent health. *Journal of School Health*, 72(4)/2002. LEITHWOOD K. & JANTZI D. A, review of empirical evidence about school size effects: a policy perspective. *Review of Educational Research*, 79(1)/2009.

164. ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ - ΛΙΑΓΚΗ Μ., ‘Ο Θεός ὁ δικός μου, ὁ δικός σου. Πολιτισμός, Ἐκπαίδευση, Ετερότητα. Ἀθήνα 2009.

Στὴν Εὐρώπη, ἡ ἔρευνα REDCo σὲ ὄκτω χῶρες (ἡ Ἑλλάδα δὲν συμμετεῖχε) ἀνέδειξε ὅτι γιὰ τοὺς νέους, μαθητὲς Δευτεροβάθμιας Ἐκπαίδευσης, ἡ θρησκεία, ἀπὸ τὴν μία, δὲν θεωρεῖται ὡς ἐνοχλητικὸ θέμα συζήτησης καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, παραμένει ἔνα θέμα χωρὶς ἐνδιαφέρον, κυρίως σὲ κάποιες χῶρες. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὴ Γαλλία συζητοῦν περισσότερο γιὰ θρησκευτικὰ θέματα ὅσοι δὲν ἀκολουθοῦν μία θρησκεία καὶ στὴν Ὁρθόδοξη Ρωσία οἱ θρησκευόμενοι νέοι εἶναι πιὸ θετικοὶ στὴ διαθρησκειακὴ ἐπικοινωνίᾳ¹⁶⁵.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ Ἀτλαντικοῦ κάποια εύρηματα εἶναι ἄξια λόγου. Ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ κριτήριο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη στενῆς φιλίας στὴν παιδικὴ καὶ ἐφηβικὴ ήλικια¹⁶⁶ ἐνῶ σὲ μία μεγάλη μελέτη σὲ νέους ἀπὸ 7 ἕως 22 χρόνων τὰ ἀποτελέσματα ἔδειξαν ὅτι οἱ καλύτεροι παράγοντες θρησκευτικότητας στὴν περίοδο τῆς Δευτεροβάθμιας Ἐκπαίδευσης εἶναι ἡ ἐθνικότητα, ὁ ἐκκλησιασμὸς τῶν φίλων τους¹⁶⁷ καὶ ἡ συζήτηση γιὰ θέματα πίστης μὲ αὐτούς¹⁶⁸. Μὲ ἔρευνα σὲ 3000 16χρονους Χριστιανοὺς ὁ K. Schwartz κατέληξε ὅτι ἡ ὑποστήριξη σὲ θέματα πίστης ἀπὸ φίλους μὲ τὴν ἴδια θρησκεία ἀποτέλεσε τὴν πιὸ σημαντικὴ ἐπιρροὴ στὴν πίστη τους ἀκόμη καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν οἰκογενειακὴ ἐπιρροή¹⁶⁹.

4.3 Κατηχητής-καθοδηγητής

Δὲν ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν παράγοντα τοῦ μὴ οἰκογενειακοῦ καθοδηγητῆ. Ἡ παραπάνω ἔρευνα τοῦ Schwartz, ποὺ ἔγινε σὲ χριστιανικὸ πλαίσιο, ἀνέδειξε ὅτι ἡ ἐκπαιδευτικὴ σχέση μὲ τὸν κατηχητή, ποὺ στηρίζεται στὴν πνευματικὴ καθοδήγηση καὶ τὴν οἰκειότητα, συντελεῖ στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ νέου¹⁷⁰. Ὁπωσδήποτε, ὅμως, ὁ παράγοντας τοῦ προσώπου δὲν εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸ πλαίσιο. Ὁ χῶρος τῆς Ἐκκλησίας ἀποδεικνύεται πιὸ σημα-

165. VALK P., BERTRAM - TROOST G., FRIEDERICI M. & BERAUD C., ὥπ.π., σσ. 428-429.

166. SMITH C. & DENTON M., ὥπ.π.

167. GUNNOE M. L. & MOORE K. A., Predictors of religiosity among youth aged 17-22: A longitudinal study of the National Survey of Children, *Journal for the Scientific Study of Religion* 41(4)/2002. REGNERUS M. D., SMITH C. S. & SMITH B., ὥπ.π.

168. SCHWARTZ K. D., BUKOWSKI W. M. & AOKI W. T., *Mentors, friends, and gurus: Peer and nonparent influences on spiritual development*, Στὸ Roehlkepartian, King P. E., Wagener L. & Benson P. L., *The handbook of spiritual development in childhood and adolescence*, California 2006.

169. SCHWARTZ K. D., Transformations in parent and friend faith support predicting adolescents' religious faith, *International Journal for the Psychology of Religion* 16(4)/2006.

170. ὥπ.π.

ντικός παράγοντας σε συνδυασμό μὲ τὸν κατηχητὴ παρὰ τὸ ἔδιο τὸ πρόσωπο τοῦ κατηχητῆ¹⁷¹. Αὐτὸ τὸ εὔρημα καταδεικνύει πόσο σημαντικὸς εἶναι ὁ ἔδιος ὁ θεσμός. Βέβαια, στὴν Ἑλλάδα μόνο τὸ 2,8% τῶν νέων συμμετέχει σὲ θρησκευτικές-ἐκκλησιαστικές ὀργανώσεις καὶ αὐτὸ εἶναι πολὺ χρήσιμο στοιχεῖο γιὰ τὴν κατήχηση¹⁷². Βέβαια, δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ τὴ συμμετοχὴ ἐφήβων στὴν Κατήχηση τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἄλλων θρησκειῶν καὶ θρησκευτικῶν ὀργανώσεων καὶ πολὺ περισσότερο ἔρευνες γιὰ τοὺς κατηχητές καὶ τὴ σχέση τους μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς θρησκευτικῆς πίστης. Υπάρχουν, ὅμως, μελέτες ποὺ ἔρευνον διαχρονικὰ τὸ κατηχητικὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸν ρόλο τοῦ κατηχητῆ ἐξαίροντας τὴν ἐπιρροή του περισσότερο μὲ τὴ ζωή του καὶ τὴ βίωση ὅσων διδάσκει ως μέλος τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, χωρὶς ὅμως ὑποστηρικτικὰ ἔρευνητικὰ δεδομένα¹⁷³.

4.4 Σχολεῖο

Δὲν ἔχουμε ἐπιβεβαιωμένα στοιχεῖα σχέσης τοῦ σχολείου καὶ τῆς αὐξησης ἢ ὅχι τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς ἀνάπτυξης τῆς πίστης. Υπάρχουν, βέβαια, στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας σὲ θρησκευτικὰ σχολεῖα τὰ ὅποια λειτουργοῦν σὲ κάποιες χώρες τοῦ Δυτικοῦ κόσμου, ἀκόμη καὶ σὲ Ἰσλαμικὰ σχολεῖα. Οἱ ἔρευνες ποὺ ἔχουν διεξαχθεῖ σὲ αὐτὰ δείχνουν ὅτι προσφέρουν ἓνα πλαίσιο διαμόρφωσης τῆς ταυτότητας τῶν νέων¹⁷⁴ καὶ τῆς θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς στάσης τους ἀπέναντι στὴ θρησκεία τους¹⁷⁵, ὅταν συνδυάζουν τὴν ἀκαδημαϊκὴ γνώση καὶ τὴ θρησκευτικὴ ταυτόχρονα. Στὶς ἔρευνες φαίνεται περισσότερο ἡ ἐκπαίδευση σὲ αὐτὰ τὰ σχολεῖα νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἡθικὴ διαπαιδαγώγηση τῶν νέων παρὰ μὲ τὴν πίστη τους¹⁷⁶. Ἐπιπλέον, ὑπάρχουν, ἀπὸ τὴν ἄλλη, πολλὰ χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴ σχέση σχολείου καὶ θρησκευτικοῦ γραμ-

---

171. TAMEIFUNA T., *Youth pastor, youth program, and their influence on adolescents' religious satisfaction and decision to stay in the church*, Ann Arbor 2008.

172. ΔΕΜΕΡΤΖΗ Ν. καὶ συν., Νεολαία: 'Ο ἀστάθμητος παράγοντας', Αθήνα 2008, σ. 156.

173. ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι. Β., *Κατηχητική καὶ Χριστιανική Παιδαγωγική*, Θεσσαλονίκη 1990.

174. BENSON P. L., YEAGER P. K., WOOD M. J., GUERRA M. J. & MANNO B. V., *Catholic high schools: Their impact on low-income students*, Washington 1986.

175. FRANCIS L. J., ROBBINS M., ap SION T., LEWIS C. A. & BARNEs L. P., Psychological health and attitude toward Christianity among Protestant and Catholic sixth-form pupils in Northern Ireland. *Pastoral Psychology* 56(2)/2007.

176. FRANCIS L. J. & PENNY G., *Pupil Voice in Anglican Secondary Schools*, Στὸ Worsley H. J., *Anglican Church School Education: Moving beyond the first two hundred years*. London, New York 2013.

ματισμοῦ τῶν νέων κυρίως ἀπὸ τὸν Εὐρωπαϊκὸ χῶρο¹⁷⁷ μὰ καὶ ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ὀνομασία ἔχει ἐπιδείξει ἵσχυρὸ ἐνδιαφέρον, μετὰ τὸ 2001, γιὰ τὰ θέματα τῆς Θρησκευτικῆς Ἐκπαίδευσης¹⁷⁸. Διαφαίνεται, δηλαδή, ὅτι τὸ σχολεῖο δὲν βοηθᾶ στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς πίστης ἀλλὰ συντελεῖ στὴ θρησκευτικὴ γνώση, πρωτίστως, μὲν ἐκπαιδευτικοὺς σκοπούς καὶ στὴν καλλιέργεια δεξιοτήτων καὶ στάσεων, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν πλεονεκτήματα σὲ μία καλὰ ὁργανωμένη καὶ ἐμπνευσμένη Κατίχηση τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ σχολεῖο ωτᾶ, «Τί ἔμαθες γιὰ τὴ ζωὴ σου ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ?», ἐνῶ τὸ κατηχητικὸ ωτᾶ, «Θέλεις νὰ γίνεις μαθητὴς τοῦ Χριστοῦ καί, ἀν ναί, τί πρακτικὲς ἀλλαγὲς ἐπιφέρει στὴ ζωὴ σου αὐτὴ ἡ ἐπιλογή?»¹⁷⁹.

Τέλος, σὲ ἑλληνικὴ ἔρευνα σὲ νέους 15 ἔως 23 χρόνων, ἀναφέρεται ὅτι μετὰ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τὸ σχολεῖο ἀποτελεῖ κύρια πηγὴ πληροφόρησης γιὰ τὴ θρησκεία τους¹⁸⁰ καὶ αὐτὸ τονίζει ἀκόμη περισσότερο τὴ βαρύτητα ποὺ ἔχει τὸ σχολεῖο στὴν ἀγωγὴ τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ νεαροῦ ἐφήβου. Τὸ σχολεῖο μπορεῖ νὰ δημιουργήσει ἔνα πλαίσιο, γιὰ νὰ αὐξηθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ θρησκεία τοῦ καθενός, ἀλλὰ ὅχι νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ θρησκευτικὴ πίστη. Τὸ τελευταῖο μάλιστα ἐπιβεβαιώνεται καὶ σὲ ἔρευνες, ποὺ ἀφοροῦν ἐφήβους ἄνω τῶν 15 χρόνων¹⁸¹.

4.5 Ἐκκλησία καὶ κοινωνικό/πολιτισμικὸ περιβάλλον

Συμπερασματικά, οἱ παράγοντες ποὺ συντελοῦν στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης ἐντάσσονται στὸ γενικότερο πλαίσιο τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ἔθνους καὶ τῆς διαφορετικότητας στὸ ὅποιο κάθε πρόσωπο καὶ διμάδα ζεῖ, ὅπως διάφορες ἐπιστῆμες ἔχουν μελετήσει, σύμφωνα καὶ μὲ τὸ παρὸν ἄρθρο. Βέβαια, γνωρίζουμε περισσότερα γιὰ τὰ συστήματα ποὺ ἐπηρεάζουν

177. VALK P. καὶ συν., ὅπ.π. JACKSON R., MIEDEMA S., WEISSE W. & WILLAIME J.-P., *Religion and Education in Europe: Developments, Contexts and Debates*, Munster 2007.

178. KOUKOUNARAS - LIAGKIS M., *Compulsory Religious Education: A Justification Based on European Experience*, Στὸ C. A. Shoniregun & G. A. Akmayeva, Ireland International Conference on Education, 2012 Proceedings, Dublin 2012.

179. GROOME T. H., *Will there be Faith? A new vision for educating and growing disciples*, New York 2011, σ. 274.

180. KOYKOYNARA - ΛΙΑΓΚΗ Μ., *Ἐκπαίδευση, Θρησκεία, Μετανάστες: Ἐρευνα γιὰ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς στάσεις τῶν νέων τῆς Ἑλλάδας*, Στὸ Π. Γεωργογιάννη, & Β. Μπάρου, Διαπολιτισμικὴ Ἐκπαίδευση. Μετανάστευση-Διαχείριση Συγκρούσεων καὶ Παιδαγωγικὴ Δημοκρατία (Vol. II, σσ. 181-192), Πάτρα & Βόλος 2011.

181. ΚΑΛΛΙΓΕΡΗ Π. Α., Προσόμιο μᾶς εἰσαγωγῆς στὴν Ποιμαντικὴ τῆς νεότητας. Θεολογία, 81(2)/2010.

τίς διαδικασίες, ἀλλὰ πολὺ λίγα γιὰ τὶς ἴδιες. Ἀξίζει, νὰ γίνει στὸ σημεῖο αὐτὸ μία σύντομη ἀναφορὰ στὸν ρόλο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐνορίας, ἀν καὶ δὲν ὑπάρχουν ἔρευνες στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸν Ὁρθόδοξο κόσμο.

Ο Erikson σημείωσε ὅτι οἱ θρησκευτικοὶ θεσμοὶ εἶναι πολὺ σημαντικοὶ παράγοντες στὴ διαμόρφωση τῆς κοινωνικοίστορικῆς καὶ πολιτιστικῆς βάσης διαμόρφωσης τῆς ταυτότητας. Η θρησκεία συντελεῖ στὴν ἀνάπτυξη δέσμευσης καὶ ἀφοσίωσης, κάτι ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο, τουλάχιστον στὴν περίοδο τῆς ἐφηβείας¹⁸². Αὐτὸ ἵσως ἐπιβεβαιώνεται στὶς διμάδες παιδιῶν ποὺ συνήθως ἐκκλησιάζονται καὶ αὐτὰ δὲν εἶναι τόσα λίγα, σύμφωνα μὲ ἔρευνες, ποὺ παρατίθενται παρακάτω. “Ομως δὲ γνωρίζουμε σχεδὸν τίποτα γιὰ τὶς δυναμικὲς ποὺ συντελοῦνται μεταξὺ μηχανισμῶν, ποὺ περιλαμβάνουν κοινωνικὲς σχέσεις, ταυτικὰ ζητήματα, ἀνάπτυξη δεξιοτήτων καὶ πολὺ περισσότερο θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὴ σχέση προσώπου καὶ Θεοῦ.

Ἀμερικανοί, πάντως, θεωρητικοίησαν μὲ βάση τὶς ὑπάρχουσες ἔρευνες τοὺς τρόπους ποὺ οἱ θρησκευτικοὶ θεσμοὶ μποροῦν νὰ ἐπηρεάσουν θετικὰ καὶ δομικὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων: α) προσφέροντας τὶς πηγὲς γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἥθους καὶ τῆς θέσης τους στὸν κόσμο (γιὰ παράδειγμα στοχεύοντας στὴ συμφιλίωση μὲ τὸν ἄλλον ἢ διδάσκοντας τὴν ἀξία τοῦ σώματος, ὅπως καὶ τῆς ψυχῆς στὸν ὅλο ἀνθρωπο), λατρευτικὲς ἐμπειρίες (Θεία Λειτουργία) καὶ τὸ κατάλληλο πλαίσιο συμβουλευτικῆς ὑποστήριξης (Μετάνοια), β) προσφέροντας εὐκαιρίες νὰ ἀναπτύξουν τὶς δεξιότητές τους (γιὰ παράδειγμα τὴ συνεργατικότητα, τὸν διάλογο κ.ἄ.) καὶ τὶς γνώσεις τους γιὰ τὸν πολιτισμό, ποὺ θὰ βοηθήσουν στὴν ἀνάπτυξή τους (γιορτές) καὶ γ) παρέχοντας καὶ παραγόντας τὸ κοινωνικὸ κεφάλαιο (social capital) μὲ τὴ διαμόρφωση κοινωνιῶν δεσμῶν μεταξὺ διαφορετικῶν ἡλικιῶν ὑποκειμένων, χωρὶς γονεϊκὴ παρέμβαση, ἀλλὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ ἄλλων προσώπων (π.χ. κατηχητής) ἀπὸ τὴν εὐρύτερη κοινωνία καὶ τὶς κοινότητες¹⁸³. Υπάρχουν καὶ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀνάλογες διαπιστώσεις, τὶς ὅποιες εἶναι καλὸ νὰ λαμβάνει ὑπόψη κάθε σχεδιασμὸς κατήχησης καὶ συναντήσεων στὸ πλαίσιο τῆς ἐνορίας¹⁸⁴. Όπωσδήποτε,

182. ERIKSON E., *Childhood and Society*, New York, London 1993 [1950]. ERIKSON E. H., *Insight and responsibility*, New York 1964. ERIKSON E., *Identity: Youth and Crisis*, New York, London 1994 [1968]. ΚΡΙΣΤΕΒΑ Τ., ὅπ.π.

183. SMITH C., Theorizing religious effects among American adolescents, *Journal for the Scientific Study of Religion* 42(1)/2003.

184. ΘΕΡΜΟΥ π. Β., *Ταραγμένη ἄνοιξη*, Αθήνα 2008 & ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐκκλησία καὶ Νέοι χωρὶς*

ὅμως, εἶναι σημαντικὸν νὰ διερευνηθεῖ πῶς ὁ πολιτισμὸς ἐπηρεάζει τὸν ρόλο τῶν θρησκειῶν στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐφήβων σὲ πλαίσια διεπιστημονικά, στὰ δόπια ἐμπλέκονται ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, ἡ ἀναπτυξιακὴ ψυχολογία¹⁸⁵, ἀλλὰ καὶ οἱ πολιτισμικὲς, κοινωνικὲς καὶ θεολογικὲς σπουδές¹⁸⁶.

5. Νέοι καὶ θρησκεία στὴν Ἑλλάδα

Σὲ ἔρευνα ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸ 2006 ἕως τὸ 2010, μὲ τὴν μέθοδο τῶν ἡμιδομημένων συνεδριάσεων σὲ focus groups, σὲ 356 νέους, (159 (44,6%) ἄνδρες καὶ 197 (55,3 %) γυναῖκες) ἀπὸ ὅλη τὴν Ἑλλάδα, προέκυψαν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, ποὺ σὲ συνάρτηση μὲ ἄλλες ἔρευνες, φωτίζουν καταληκτικὰ ὅσα προηγοῦνται καὶ βοηθοῦν σὲ ἓνα ἀναστοχασμὸν καὶ ἔναρξη μία συζήτησης, ποὺ κλείνει τὸ παρόν πόνημα.

Τὰ εὐρήματα διαυγάζουν ὅτι οἱ νέοι θρησκεύουν, ἀλλὰ δὲν πιστεύουν. Μεγαλωμένοι σὲ μία νεωτερικὴ κοινωνία μὲ ποικίλα καθοριστικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ τονίζουν τὶς ἴδιαιτερότητές της, κομίζουν καὶ αὐτοὶ ὡς μέρος τῆς ἔνα φαινόμενο, ποὺ προφανῶς ἀντιπροσωπεύει τὸ γενικότερο σύνολο. Ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο τῆς συλλογικῆς καὶ προσωπικῆς ταυτότητας τοῦ καθένα καὶ συνδυάζεται ἴδιαιτερα μὲ τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἑθνικῆς ταυτότητας. "Ετσι, ἐκλαμβάνουν τὴν ἔννοια τοῦ «εἴμαι Χριστιανὸς 'Ορθόδοξος». Ὡς ἓνα στοιχεῖο ποὺ καθορίζει καὶ συμπληρώνει ἄρρητα τὴν ἑθνικὴ ταυτότητα τῶν Ἑλλήνων. «Ἐλληνίδα εἴμαι. Χριστιανὴ γεννήθηκα», λέει μία φοιτήτρια. «Δὲν μὲ ρώτησαν, μὲ βάπτισαν. 'Ορθόδοξος θεωροῦμαι. Τί κι ἀν δὲν πηγαίνω στὴν Ἐκκλησία; Πιστεύω στὸν Θεό», διμολογεῖ ἔνας ἄλλος φοιτητής, 20 χρονῶν. «Δὲν πιστεύω φυσικὰ σὲ παραμύθια. 'Ο Θεὸς δημιουργησε τὸν κόσμο, ἔστειλε τὸν Χρι-

‘Αερόσακο, Ἀθήνα 2006. ΑΥΓΟΥΣΤΙΔΗ π. Α., Ποιμένας καὶ Θεραπευτής: Ζητήματα ψυχολογίας καὶ ποιμαντικῆς πρακτικῆς, Ἀθήνα 1999 & ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Γόνιμες Συγκρούσεις, Ἀθήνα 2008. ΚΟΥΦΟΓΙΑΝΝΗ - ΚΑΡΚΑΝΙΑ Π., Η συμβούλευτικὴ ψυχολογία στὴ χριστιανικὴ ἀγωγή, Ἀθήνα 2001. ΠΕΡΣΕΛΗ Ε. Π., Κατίχηση καὶ Παιδεία: Μελετήματα Θρησκευτικῆς Ἀγωγῆς, Ἀθήνα 2003. ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι. Β., ὅπ.π. ΡΕΡΑΚΗ Η. Μ., Σύγχρονη Διδακτικὴ τῶν Θρησκευτικῶν, Θεσσαλονίκη 2007.

185. SAROGLOV V., Adolescents' Social Development and the Role of Religion. Στὸ G. Trommsdorf, & X. Chen (Ἐπιμ.), *Values, Religion, and Culture in Adolescent Development. Coherence at the Detriment of Openness* (σσ. 391-423), New York 2012.

186. SAROGLOV V., *Religion, Personality, and Social Behavior*. New York 2014. BORNSTEIN M. H., *Handbook of cultural developmental science*. New York 2010.

στό, με τὸν κρίνο καὶ τέτοια. Ἀλλὰ Ὁρθόδοξος Χριστιανὸς εῖμαι, ἀφοῦ γεννήθηκα Ἑλληνας. Καὶ εἶμαι ὑπερήφανος γιὰ αὐτό», ἀναφέρει ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἔνας τελειόφοιτος τοῦ Λυκείου. Αὐτὲς εἶναι κάποιες ἀπόψεις, ποὺ φωτίζουν τὸ πᾶς ἀντιλαμβάνονται τὴ θρησκευτικὴ ταυτότητά τους καὶ πῶς αὐτὴν τὴ συγχέοντας μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἔθνους. Δὲν εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐπικρατοῦσα ἀντίληψη, ποὺ ίστορικὰ ἔξυπηρέτησε ἀμφοτέρους ἅμα τῇ γενέσει τῆς.

Λεπτομερέστερα, ὑπάρχουν κάποια ἐνδιαφέροντα χαρακτηριστικὰ τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης τῶν νέων ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἔρμηνεία τῶν εὐρημάτων τῆς ἔρευνας. Ἀπὸ τὸν συμμετέχοντες 9 στοὺς 10 δηλώνουν αὐθόρμητα ὅτι εἶναι Χριστιανοί Ὁρθόδοξοι. Αὐτοὶ ἔχουν ἀρκετὰ ἔως πολὺ θετικὴ ἀποψη γιὰ τὴν Ἐκκλησία, ὡς θεσμό, (69%) καὶ ἀρκετὰ ἔως πολὺ ἀρνητικὴ ἀποψη γιὰ τὴν ιεραρχία (ἐπίσκοποι, ιερεῖς) τῆς Ἐκκλησίας (72%). Οἱ ἀπαντήσεις ἔγιναν ποὺ ἀρνητικὲς μετὰ τὴν ἀνάδυση τοῦ σκανδάλου τοῦ Βατοπαιδίου. Τὴν ἴδια ὥρα ἡ θρησκεία διαδραματίζει ἀρκετὰ ἔως πολὺ σημαντικὸ ρόλο στὴ ζωὴ τῶν 8 ἀπὸ τὸν 10 νέων. Δὲ θεωροῦν τὸν ἔαυτό τους θρῆσκο (55%), διότι προσδίδουν μία ἀρνητικὴ ἔννοια στὴ λέξη «θρῆσκος». Στὴν ἔρωτηση, ὅμως, «ἄν ἀκολουθεῖτε πιστὰ ὅσα δρίζει ἡ θρησκεία σας;», ἀπάντησαν οἱ 7 στοὺς 10 ἀρκετὰ ἔως πολὺ. Δὲν φαίνεται σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση νὰ ἀντιλαμβάνονται τὴ διαφορὰ μεταξὺ θρῆσκου καὶ θρησκόληπτου. Στὸ παρὸν θὰ χαρακτηρίζονται θρῆσκοι καὶ ὡς τέτοιοι νηστεύουν, τουλάχιστον δυὸ φορὲς τὸ χρόνο, καὶ οἱ 6 στοὺς 10 προσεύχονται κάθε μέρα. «Οταν τὸν ζητήθηκε νὰ ἀναφέρουν ἐλεύθερα κάποιους λόγους γιὰ τὸν ὅποιον νηστεύουν ἀνέφερον ιεραρχικά: α) τὸ ἐπιβάλλουν οἱ γονεῖς, β) τὸ κάνω ἀπὸ συνήθεια, γ) τὸ ἐπιβάλλει ἡ θρησκεία, δ) κάνω ἀποτοξίνωση ε) δὲν ξέρω γιατί τὸ κάνω. Ἀκόμη, ἀπὸ ὅσους δηλώνουν Χριστιανοί Ὁρθόδοξοι, τὸ 25% ἐκκλησιάζεται τουλάχιστον μία φορὰ τὸ μῆνα, τὸ 1% κάθε Κυριακή, τὸ 45% τουλάχιστον δυὸ φορὲς τὸ χρόνο, τὸ 15% τουλάχιστον μία φορὰ τὸ τριμήνο καὶ τὸ 10% ποτέ. Στὸν ἐκκλησιασμὸ δὲν περιλαμβάνονται οἱ ἐπισκέψεις στὴν Ἐκκλησία γιὰ τὰ μυστήρια τοῦ Γάμου, τῆς Βάπτισης κ.λπ. καὶ αὐτὸ διευκρινίστηκε ἔξαρχης. Ἄξιο ἐπισήμανσης εἶναι τὸ ὅτι 1 στοὺς 10 δὲν ἐκκλησιάζεται τελικὰ οὔτε μία φορὰ τὸ χρόνο. Παράδοξο, ὅμως, εἶναι γιὰ τὴν ἐκκοσμικευμένη ἐλληνικὴ κοινωνία, ὅτι τὸ 25% ἐκκλησιάζεται συχνά, κάθε μήνα δηλαδή. Οἱ λόγοι γιὰ τὸν ὅποιονς ἐκκλησιάζονται αὐτοὶ (τὸ 26% δηλαδή) εἶναι: α) ἡ συνήθεια, β) ἡ οἰκογένεια, γ) ἡ εὐμένεια τοῦ Θεοῦ. Η πίστη, πάλι, φαίνεται ὅτι εἶναι κάτι διφορούμενο γιὰ τὸ σύνολο τῶν θρησκευόντων νέων. Ἐνῶ εἶναι Χριστιανοί, οἱ 6 στοὺς 10 δὲν πιστεύουν στὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ ἢ στὴν ἐνανθρώπησή του ἢ στὴ Δευτέρα Παρουσία καὶ οἱ 4 στοὺς

10 δὲν πιστεύουν στὰ θαύματα. Τὰ ἵδια ποσοστὰ καταγράφονται καὶ σὲ ἄλλη ἔρευνα στὴν Ἑλλάδα¹⁸⁷. Τότε ἀναρωτιέται κανεὶς πῶς εἶναι Χριστιανοί; Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπάντηση ἐνὸς μαθητῆ στὴ Θεσσαλονίκη: «Οἱ γονεῖς μου, οἱ συγγενεῖς μου, στὸ σχολεῖο, ἔτσι μᾶς μάθανε, σὲ ὅλη τὴν ζωὴ μας κάνουμε τὸ σταυρὸ μας, λέμε τὸ Πάτερο ἡμῶν, ἀνάβουμε τὸ κερί μας καὶ λέμε Θεέ μου βοήθησέ μας. Τώρα ὅλα τὰ ὑπόλοιπα εἶναι δημιουργήματα γιὰ νὰ νιώθουμε καλά. Μπορῶ κι ἐγὼ νὰ βγῶ καὶ νὰ πῶ πῶς εἶδα μία εἰκόνα νὰ κλαίει ἢ νὰ βγάλω ἔνα εὐαγγέλιο, δῆθεν τοῦ μαθητῆ τοῦ Χριστοῦ καὶ παρόμοια. Μήπως δὲν βγαίνουν κάθε τρεῖς καὶ λίγο τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἄλλου, τοῦ Ἰούδα καὶ τοῦ Θωμᾶ. Πίσω ἀπ' ὅλα κρύβεται ὁ ἀνθρωπὸς καὶ διάφορες συνωμοσίες. Οἱ Θεὸς εἶναι ὑπεροχάνω ὅλων. Αὐτὸς εἶναι Ὁρθοδοξία στὴν Ἑλλάδα. Μὲ αὐτὴν προοδεύσαμε καὶ μὲ αὐτὴ τὴν πίστη γίναμε πάλι αράτος». Μία ἄλλη ἔρευνα τοῦ Νίκου Δεμερτζῆ διαπιστώνει ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν νέων «δείχνει τὴν ἀνάγκη νὰ πιστεύει»¹⁸⁸. Ή ἔξατομικευμένη πίστη δὲν ὁδηγεῖ ἀπαραίτητα τοὺς νέους στὴν Ἐκκλησία, ἐστω κι ἂν εἰσέρχεται στὸν Ναό, τὴν Κυριακὴ ἢ ὅποτε ἄλλοτε. Δὲν ὑπάρχει ἡ σχέση, δὲν ὑπάρχει Ἐκκλησία¹⁸⁹. Οὐσιαστικὰ ἐπιβεβαιώνεται τὸ αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴ θρησκεία καὶ ὅχι ἡ ἀνάπτυξη τῆς πίστης.

Τέλος, ἐπιχειρήθηκε νὰ ἀναλυθοῦν οἱ αἵτιες ποὺ δὲν ἐκκλησιάζεται τὸ 60% τῶν νέων, ἀναζητώντας τὴ σκιαγράφηση μᾶς κριτικῆς πέρα ἀπὸ τὴ συνήθη, περὶ σκανδάλων, ὑποκρισίας τῶν Ἱερέων, ὑποκρισίας τῶν πιστῶν, ἀπάτης ποὺ ἀντιλήφθηκαν (αὐτὰ ἀναφέρονται πρότιστα). Σὲ αὐτὴ τὴν κριτικὴ βοήθησε καὶ μία μελέτη περίπτωσης ποὺ πραγματοποιήθηκε τὴ σχολικὴ χρονιὰ 2009-10, μὲ τὶς τάξεις τῆς Α' καὶ Β' Λυκείου τοῦ 1ου Γενικοῦ Λυκείου Νέου Ηρακλείου Αττικῆς. Ή γενικότερη ἔρευνα ἀπέδωσε ἔνα προβληματισμὸ ποὺ διφοροῦσε στὴ γλώσσα τῆς λατρευτικῆς πράξης τῆς Ἐκκλησίας, στὸ τυπικὸ τῆς λατρευτικῆς ζωῆς, στὸ ζωντάνεμα τῆς ἐνοριακῆς ζωῆς καὶ στὴν πρόκληση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν νέων. Μὲ βάση αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα πραγματοποιήθηκαν δυὸ ἐκπαιδευτικὲς δράσεις στὸ πλαίσιο τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν, μὲ τρίμηνη διάρκεια, ἀπὸ τὶς ὁποῖες συνάγεται ὅτι ἐνῶ ἡ πλειοψηφία τῶν νέων (84%) ἐπιθυμοῦν νὰ ἀκοῦν κάποια μέρη τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ ἄλλων ἀκολουθιῶν στὴ Νέα Ελληνικὴ γλώσσα καὶ νὰ ἀλλάξει ἡ ὥρα τῆς Θείας Λειτουργίας

187. ΔΕΜΕΡΤΖΗ Ν. καὶ Συν., ὅπ.π.

188. "Οπ.π., σ. 119.

189. ΚΑΛΛΙΓΕΡΗ Π., Προοίμιο μᾶς εἰσαγωγῆς στὴν Ποιμαντικὴ τῆς νεότητας, Θεολογία 81(2)/2010.

τὴν Κυριακὴν (72%), ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν ἔιδων νέων δηλώνει ὅτι ἀκόμη κι ἄν γινόταν οἱ δυὸς παραπάνω ἀλλαγὲς δὲν θὰ ἀλλαξεῖ τὴν συχνότητα ἐκκλησιασμοῦ τῆς (90%). Βέβαια, δὲν εἶναι γνωστὸς τί ἐπίδραση θὰ ἔχουν αὐτὲς οἱ ἀλλαγὲς στὸν ψυχισμὸν καὶ τὶς στάσεις τῶν νέων κι ἔτσι δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξαγωγὴ ἀσφαλοῦς συμπεράσματος. Ἐπιπλέον, πάρα πολλοὶ νέοι (8 στοὺς 10) θεωροῦν ὅτι πρέπει νὰ ἐπέλθει ἔνα εἶδος διαχωρισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ κράτος καὶ οἱ πολλοί (6 ἀπὸ τοὺς 10) θεωροῦν ὅτι αὐτὸς θὰ κάνει καλὸ στὴν Ἐκκλησία. Λέει ἔνας μαθήτης τῆς Β' Λυκείου: «Ἡ Ἐκκλησία πρέπει νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ τὸ κράτος γιὰ νὰ ἀποκτήσει πάλι τὸ θρησκευτικὸν χαρακτήρα τῆς καὶ νὰ πάψει νὰ παρεμβαίνει σὲ θέματα τῆς πολιτείας. Ἡ Ἐκκλησία πρέπει νὰ εἶναι οὐδέτερη καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ πολιτικὰ πιστεύων. Παράλληλα πρέπει νὰ ἀπαλλαχτεῖ ἀπὸ κάθε εἶδους προκαταλήψεις ὥστε νὰ ἔρθει πιὸ κοντὰ στοὺς πιστούς. Αὐτὸς θὰ συμβεῖ γιατί ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι ιδεολογία ἀλλὰ μία θεανθρωπίνη πίστη ὅπου μετέχουν ὅσοι πιστεύουν ὅτι μποροῦν νὰ ἔνωθοῦν μὲ τὸ Θεό. Ἔτσι, ἡ Ἐκκλησία θὰ ἀποκτήσει ξανὰ τὸν πραγματικὸν τῆς ρόλο, μακριὰ ἀπὸ τὶς πολιτικὲς καὶ τὴν λειτουργία τοῦ κράτους». Ἀπὸ τὶς ἴδιες ἐργασίες συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ περισσότεροι (8 στοὺς 10) συνδυάζουν τὴν Ἐκκλησία μὲ τὸ ἔθνος, ὃς στοιχεῖα ποὺ ἀλληλοσυμπληρώνουν τὴν ταυτότητα τῶν Ἑλλήνων. Ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ μία μαθήτρια τῆς Β' Λυκείου: «Ἡ Πολιτεία εἶναι ίκανὴ νὰ ἐπωμιστεῖ τὸν ἔθνικὸν ρόλο ποὺ ἔχει σήμερα ἡ Ἐκκλησία καὶ νὰ τὸν μεταφέρει σὲ ἄλλους κοσμικοὺς θεσμοὺς καὶ νὰ μὴ χρειάζεται πλέον νὰ τοὺς διακονεῖ, ἀκόμα καὶ ἐν μέρει ἡ Ἐκκλησία»;¹⁹⁰.

6. Συμπεράσματα-Συζήτηση

Ἡ ἐπιστημονικὴ κοινότητα κομίζει ἀρκετὰ εὐρημάτα γιὰ τὸν τρόπο ποὺ γεννᾶται καὶ ἀναπτύσσεται ἡ θρησκευτικὴ πίστη. Ἡ ἀνάλυση τῆς σημαντικότητας τοῦ πλαισίου ποὺ θὰ δημιουργηθεῖ ἀπὸ ποικίλους παράγοντες καὶ πρόσωπα γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἔμφυτης πνευματικότητας κάθε ἀνθρώπου δύνηει στὴ διαπίστωση ὅτι ὁ σχεδιασμὸς καὶ οἱ ἐπιλογὲς στὴν ἀγωγὴ ἐνὸς παιδιοῦ πρωταρχικὰ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια διαδραματίζει τὸν σημαντικότερο ρόλο. Ἀπὸ τὶς ἐρευνητὲς φαίνεται ὅτι ἡ θρησκευτικότητα ἀναπτύσσεται στὸ οἰκογενειακὸ πλαίσιο

---

190. Βλ. ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ - ΛΙΑΓΚΗ Μ., *Ἐκπαίδευση, Θρησκεία, Μετανάστες: Ἐρευνα γιὰ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς στάσεις τῶν νέων τῆς Ἑλλάδας*, ὅ.π.π.

καὶ ἀντίστοιχα στὴ θρησκευτικὴ κοινότητα στὴν ὅποια ἀνήκει ἡ οἰκογένεια. Ἐπιπλέον, ἡ ὑγιῆς θρησκευτικότητα φαίνεται νὰ ἔχει πολλὲς καὶ ποικίλες θετικὲς ἐπιδράσεις στὰ πρόσωπα καὶ κατ' ἐπέκταση στὶς κοινωνικὲς διμάδες. Στὴν ὑγιῆ θρησκευτικότητα καὶ τὴν πίστη, πάλι, τὸν πρῶτο ρόλο ἔχει τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον, ἀλλὰ ἐπιπρόσθετα ἐπιδροῦν θέματα γνωσιακῆς ἀνάπτυξης καὶ σχέσεων μὲ ἔτερα πρόσωπα (π.χ. κατηχητής, φύλοι). Τὸ σχολεῖο, τέλος, φαίνεται νὰ παιζει σημαντικότερο ρόλο στὴν καλλιέργεια στάσεων ἀπέναντι στὶς θρησκείες καὶ στὴν θρησκευτικότητα γενικότερα καὶ γιὰ αὐτὸ λαμβάνεται ὑπόψη ὡς ἐπικουρικὸς παράγοντας τῆς θρησκευτικότητας καὶ πίστης, ἀλλὰ ἀρκετὰ ἀξιοσημείωτος στὰ θέματα ταυτότητας.

Ἡ παιδαγωγικὴ προσέγγιση τῆς ἀνάπτυξης τῆς θρησκευτικότητας μὲ βάση τὶς ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις, ποὺ ἀναφέρθηκαν, καὶ ἡ παρακολούθηση τῶν ἔξελιξεων μπορεῖ νὰ βοηθήσει στὸν σχεδιασμὸ τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων. Εἰδικοὶ μποροῦν νὰ προχωρήσουν σὲ μελέτες καὶ προτάσεις ὥστε νὰ βοηθηθεῖ ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ ἐνορία ποὺ θέλει νὰ ποιάνει τὰ παιδιά της. Πανεπιστήμιο καὶ Ἐρευνητικὰ Κέντρα μποροῦν σὲ συνεργασία μὲ τοὺς θρησκευτικοὺς θεσμοὺς νὰ ἐρευνήσουν ἐνδελεχῶς καὶ μὲ ἐπιστημονικὸ τρόπο, νὰ μελετήσουν προτάσεις καὶ ἐναλλακτικὲς καὶ νὰ παράγουν πλούσιο ἔργο καὶ ὑλικὸ χρήσιμο στὴ διαπαιδαγώγηση τῶν νέων, ἀλλὰ καὶ στὴν παιδεία τῶν ἐνηλίκων. Υπάρχει τὸ ἐρευνητικὸ δυναμικὸ καὶ οἱ δυνατότητες νὰ σχεδιαστοῦν προγράμματα μὲ αὐτὸ τὸ σκοπὸ καὶ μὲ βάση ὅλο τὸν προβληματισμό, ποὺ προηγήθηκε. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι, ἐνῶ ἔχει καταγραφεῖ ἡ θετικὴ ἐπίδραση τῆς θρησκευτικότητας καὶ τῆς πίστης, ἡ καλλιέργειά τους, σήμερα, ἀποδεικνύεται πολὺ δύσκολο ἔργο. Κλείνοντας, εἶναι, βέβαια, τολμηρό, ἀλλὰ καὶ προκλητικὸ συνάμα, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὁ ὄσιος Πορφύριος ὁ Καυσοκαλυβίτης, ἀπευθυνόμενος σὲ ἐκπαιδευτικούς¹⁹¹, ἔχει στὸ νοῦ του μιὰ ἀπάντηση, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει κλειδὶ στὸν τρόπο προσέγγισης τῶν σημερινῶν νέων καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τους. Ὁ ὄσιος μᾶς προσφέρει ἔνα παράδειγμα μεταμοντέρνας διδακτικῆς μεθόδου, ποὺ τώρα εἰσηγούμαστε στὰ πανεπιστημιακὰ ἔδρανα καὶ δοκιμάζεται στὰ σχολεῖα: στὰ παιδιὰ νὰ μὴ λέτε πολλὰ γιὰ τὸν Χριστό, γιὰ τὸν Θεό, ἀλλὰ νὰ προσεύχεσθε στὸν Θεό γιὰ τὰ παιδιά... Τὴν πρώτη ἡμέρα ποὺ θὰ μπεῖτε στὴν τάξη, νὰ μὴν κάνετε μάθημα. Νὰ τοὺς μιλήσετε ὠραῖα. Μία-μία τις λέξεις. Νὰ φερθεῖτε μὲ ἀγάπη στὰ παιδιά. Στὴν ἀρχὴ νὰ μήν

191. ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὄπ.π., σσ. 424-425.

τοὺς μιλήσετε καθόλου περὶ Θεοῦ, οὕτε περὶ ψυχῆς. Ἐλλη φορὰ αὐτά, ἀργότερα. Τὴν ἡμέρα, ὅμως, ποὺ θὰ τοὺς μιλήσετε γιὰ τὸν Θεό, θὰ προετοιμαστεῖτε καλὰ καὶ θὰ τοὺς πεῖτε:

— Υπάρχει ἔνα θέμα, γιὰ τὸ ὅποιο πολλοὶ ἀμφιβάλλουν. Εἶναι τὸ θέμα «Θεός».